

Beenderen in graven en greppels

Een onderzoek naar de dodenrituelen in oostelijk West-Friesland tijdens de Midden- en Late Bronstijd.

Jordy Jonathan Jetses

Omslagfoto: Skelet van een 20-24 jaar oude vrouw uit de Midden- of Late Bronstijd, gevonden in grafstructuur 1 van de opgraving Houterpolder-West, Hoogkarspel (Zandboer 2019, 310).

Beenderen in graven en greppels

Een onderzoek naar de dodenrituelen in oostelijk West-Friesland tijdens de Midden- en Late Bronstijd.

Jordy Jonathan Jetses

Studentnummer: 2617390

Vak: Master Thesis/Graduation Project Applied Archaeology (1084VTMAY)

Begeleider: Dr. Q.P.J. Bourgeois

Specialisatie: Applied Archaeology (MA)

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Bovenkarspel, 27 juni 2020 (definitieve versie)

Inhoudsopgave:

Voorwoord	5
Hoofdstuk 1: Inleiding	6
1.1: Bewoningsgeschiedenis	7
1.2: Onderzoeksgeschiedenis	7
1.3: Indeling van de scriptie	8
Hoofdstuk 2: De theorievorming rondom dodenrituelen	10
2.1: Geschiedenis van het grafonderzoek	10
2.2: Begraven in de (Noordwest-)Europese en Nederlandse Bronstijd	11
2.3: Begroving en identiteit	13
2.4: Afwijkende dodenrituelen	15
Hoofdstuk 3: Menselijke skeletresten	18
3.1: Over het onderzoek	18
3.2: Resultaten per context	19
3.2.1: Grafheuvels	29
3.2.2: Vlakgraven	25
3.3.3: Nederzettingssporen	26
3.2.4: Skeletonderdelen met onbekende (primaire) context	28
3.3: Algemene patronen	29
Hoofdstuk 4: West-Friese dodenrituelen in een grotere context	36
4.1: Grafheuvels	36
4.2: Vlakgraven	43
4.3: Depositie van mensenbotten in nederzettingssporen (en ringsloten)	44
4.4: Depositie van losse mensenbotten in Nederland	46

4.5: Depositie van losse mensenbotten in Noordwest-Europa	47
Hoofdstuk 5: Menselijke resten in nederzettingscontexten	51
5.1: Mogelijke verklaringen voor de contexten	51
5.2: Lijkbehandeling en depositie	53
Hoofdstuk 6: Discussie en conclusie	58
6.1: Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	58
6.2: De West-Friese dodenrituelen	59
Samenvatting	62
Summary	63
Bibliografie	64
Figuren	74
Tabellen	76
Afbeeldingen	77
Bijlage 1: De database van menselijke skeletresten	78
Bijlage 2: Periodedateringen van grafheuvelgraven	79

Voorwoord:

Deze scriptie is tot stand gekomen door een literatuuronderzoek van voornamelijk onderzoeksrapporten. Deze onderzoeksrapporten en eerdere literatuur over de dodenrituelen in West-Friesland waren niet altijd even gemakkelijk te bemachtigen. Voor aanreiken van deze literatuur en onderzoeksrapporten samen met andere opgravingsinformatie heb ik hulp gehad van Archeologie West-Friesland en dr. W. Roessingh (ADC). Hen zou ik hierbij graag willen bedanken. Tevens wil ik dr. Q. Bourgeois bedanken voor de prettige en behulpzame begeleiding bij het schrijven van deze scriptie.

Hoofdstuk 1: Inleiding

Oostelijk West-Friesland (figuur 1) had van de Midden-Bronstijd B tot en met de Late Bronstijd (1500-800 v.Chr.) een rijke bewoningsgeschiedenis. Het gebied had (zeker voor die tijd) een groot aantal inwoners (Roessingh 2018, 301). Echter waar zoveel aanwijzingen zijn voor een rijke bewoning, zijn maar relatief weinig sporen van begraving ontdekt. Tot nu toe zijn ruim 100 grafheuvels in het gebied bekend (Steffens 2013, 11). Dit is uiteraard niet de laatste rustplaats voor alle inwoners van de regio geweest (Aal 2015, 94-99, 104-111; Modderman 1964, 29-30; Roessingh 2018, 262; Roessingh en Lohof 2011, 221; Roessingh en Tol 2019, 699-700; Runia 1987, 224-233). Veel mensen moeten dus op een andere manier zijn behandeld na het overlijden. Het voorkomen van mensenresten op plekken waar men deze niet zou verwachten, zoals in nederzettingssporen (IJzereef 1981, 209-211), kan hierbij (een deel van) de verklaring vormen. Het doel van deze scriptie is om dit fenomeen te verklaren en zo een completer beeld te vormen van de (verschillende) dodenrituelen in de West-Friese Bronstijd. Maar voordat de dodenrituelen aan bod komen, volgt hieronder eerst een compacte samenvatting van de bewoningsgeschiedenis en de onderzoeksgeschiedenis van het gebied, die bedoeld zijn om de mogelijke dodenrituelen in de goede context te kunnen plaatsen. Daarna zullen de indeling en het doel van deze scriptie worden besproken.

Figuur 1: Oostelijk West-Friesland binnen het gearceerde gebied (www.pdok.nl/downloads/-/article/bestuurlijke-grenzen).

1.1: Bewoningsgeschiedenis:

Het begin van de Bronstijdbewoning in oostelijk West-Friesland is onzeker. Uit de Vroege Bronstijd en Midden-Bronstijd A (respectievelijk 2100-1800 v. Chr. en 1800-1500 v. Chr.) zijn nog maar weinig nederzettingssporen bekend en op de vindplaatsen die bekend zijn, hebben archeologen nog weinig grip. Er zijn wel een aantal sporen zoals greppels en kuilen gevonden, maar de functie hiervan is nog onduidelijk. Daarnaast dateert een aantal grafheuvels uit de Midden-Bronstijd A. Paalkuilen ontbreken echter en directe aanwijzingen voor huisplattegronden zijn er dus niet. Daar komt nog bij dat het aantal gevonden sporen gering is, wat erop wijst dat de bewoning niet zo talrijk is geweest (Roessingh 2018, 315-316).

Aan het einde van de Midden-Bronstijd A en het begin van de Midden-Bronstijd B deden zich grootschalige veranderingen voor. Zo zijn vanaf die tijd veel paalkuilen aangetroffen en zijn huisplattegronden voor archeologen goed herkenbaar. Waarschijnlijk nam de bevolking (gezien het aantal grondsporen en vondsten) in deze periode explosief toe (Roessingh 2018, 301, 319). Of dit (grotendeels) door kolonisatie of door natuurlijke aanwas komt en hoe dit precies verliep is een twistpunt (Brandt 1980; IJzereef en van Regteren Altena 1991; Roessingh 2018). Veel van de grafheuvels (uit deze periode) zijn op of nabij een erf aangetroffen (Roessingh en Lohof 2011, 319).

Tijdens de overgang van de Midden-Bronstijd naar de Late Bronstijd veranderde er op het gebied van bewoning weinig. De nederzettingen werden iets dichter op elkaar gebouwd (Roessingh 2018, 334) en de huizen werden iets korter (Buurman 1989, 289-290). Deze veranderingen kunnen worden verklaard door de vernatting van het gebied in de Late Bronstijd (Roessingh 2018, 304, 308). Grafheuvels werden in de tweede helft van de Midden-Bronstijd B en in de Late Bronstijd niet meer opgeworpen, al werden er nog wel doden bijgezet in de al bestaande heuvels (Roessingh en Lohof 2011, 302, 307).

Bij het einde van de Bronstijd eindigt ook de bewoning in oostelijk West-Friesland. De vernatting van het gebied is een te groot probleem geworden om hier te blijven wonen (van Geel 2010, 89). Rond 800 v. Chr. is oostelijk West-Friesland dan ook voor lange tijd verlaten (Roessingh en Lohof 2011, 307).

1.2: Onderzoeksgeschiedenis:

De gereconstrueerde bewoningsgeschiedenis is in de loop van de tijd vaak aangepast (IJzereef en Van Regteren Altena 1991) of compleet omgegooid (Roessingh 2018). Deze bewoningsgeschiedenis is dus zeer afhankelijk geweest van de onderzoeksgeschiedenis.

Daarom kan de bewoningsgeschiedenis pas echt worden begrepen als ook de onderzoeksgeschiedenis bekend is.

Onderzoek naar de Bronstijd in West-Friesland is tijdens de tweede wereldoorlog begonnen door een opgraving van een drietal grafheuvels in Zwaagdijk onder leiding van Van Giffen (Van Giffen 1944, 121-231). Grootschalig onderzoek naar zowel de grafheuvels als de omliggende nederzettingssporen kwam echter pas goed van start in de jaren 60 van de vorige eeuw met verscheidene opgravingen in Hoogkarspel (Bakker en Brandt 1966, 176-224). Daarna zijn er tot de jaren 80 regelmatig opgravingen geweest, bijvoorbeeld in Hoogkarspel en Bovenkarspel (IJzereef 1981; Modderman 1974, 251-258; Therkorn 1980, 42-43). Vanaf de jaren 80 van de vorige eeuw tot de jaren 00 van deze eeuw is er relatief weinig opgegraven. De laatste decades is het aantal opgravingen echter weer flink gestegen, vooral door het verdrag van Valletta (Roessingh 2018, 29).

Toen men steeds vaker ook de nederzettingen in het onderzoek betrok, bleek dat begraving in grafheuvels helemaal niet de enige of hoofdzakelijke vorm van dodenbehandeling was in Bronstijd West-Friesland. Er zijn namelijk relatief veel botresten aangetroffen waar men deze niet zou verwachten, waaronder in nederzettingssporen (IJzereef 1981, 209-211). Het is tot op het heden nog niet duidelijk hoe deze menselijke botresten hier terecht zijn gekomen. Deze opmerkelijke contexten voor menselijk botmateriaal en het contrast tussen het relatief kleine aantal grafheuvels en het grote aantal nederzettingssporen kunnen wijzen op een tot nu toe onbekend dodenritueel, dat in oostelijk West-Friesland op grote schaal moet zijn ingezet.

1.3: Indeling van de scriptie:

Het doel van deze scriptie is daarom om de (verschillende) dodenrituelen die gebruikelijk waren in oostelijk West-Friesland gedurende de Midden- en Late Bronstijd te achterhalen. Hierbij komt de nadruk te liggen op de losse menselijke botresten in nederzettingssporen en worden de grafrituelen van de grafheuvels en vlakgraven gebruikt om de context van dit afwijkende dodenritueel te scheppen. Dit zal onderzocht worden aan de hand van een aantal deelvragen die stuk voor stuk een bijdrage zullen leveren aan het beantwoorden van de centrale onderzoeksvraag: “Hoe zagen de (verschillende) dodenrituelen eruit gedurende de Midden- en Late Bronstijd in de oostelijke helft van de regio West-Friesland?”

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden wordt in het tweede hoofdstuk een beeld neergezet van het theoretische kader rondom dodenrituelen, de meest voorkomende dodenrituelen in de Europese Bronstijd en de mogelijke uitingen van deze dodenrituelen.

Daarbij zal de volgende deelvraag leidend zijn: “Op welke manieren kan vorm worden gegeven aan (prehistorische) dodenrituelen?” Dit zal een theoretisch hoofdstuk worden waarbij vooral de valkuilen voor een onderzoek naar dodenrituelen en de verschillende mogelijkheden voor alternatieve dodenrituelen aan bod zullen komen. Voor dit hoofdstuk zal vooral theoretische literatuur over (Bronstijd)dodenrituelen worden geraadpleegd.

Vervolgens zal een databaseonderzoek worden uitgevoerd waarbij alle menselijke overblijfselen, die bekend zijn uit de regio West-Friesland gedurende de Midden- en Late Bronstijd, in een database worden verwerkt. Met behulp van deze database kan vervolgens de data van de verschillende mensenresten uitgesplitst worden om hiermee een beeld te krijgen van de verspreiding en de kenmerken (vb. geslacht, leeftijd, etc.) van het menselijke materiaal. Op basis van de verschillende kenmerken wordt vervolgens gezocht naar patronen op het gebied van dodenbehandeling tijdens de West-Friese Bronstijd. De deelvraag: “Hoe zijn de menselijke resten uit de Midden- en Late Bronstijd in oostelijk West-Friesland aangetroffen?” zal leidend zijn in dit derde hoofdstuk.

Hierna komt het vierde hoofdstuk waarin verschillende casussen van dodenrituelen uit Bronstijd-Nederland worden vergeleken met de beschikbare informatie van de casus West-Friesland. Informatie over de verschillende grafrituelen in Bronstijd Nederland zal worden gehaald uit al bestaande literatuur. Met behulp van deze vergelijkingen kunnen de dodenrituelen uit West-Friesland in de context worden geplaatst en kan er tevens een betere invulling aan deze dodenrituelen worden gegeven. De deelvraag die bij dit hoofdstuk hoort luidt als volgt: “In hoeverre verschilden de dodenrituelen in de oostelijke helft van de regio West-Friesland gedurende de Midden- en Late Bronstijd met die van de omliggende gebieden binnen het huidige Nederland en Noordwest Europa?”

In het vijfde zal dieper worden ingegaan op de betekenis van het fenomeen van losse menselijke botresten in nederzettingscontexten. Dit fenomeen maakt West-Friesland ten opzichte van andere regio's in het huidige Nederland uniek en behoeft daarom meer uitleg en interpretatie. Met behulp van de volgende deelvraag zal geprobeerd worden om dit fenomeen nader te verklaren: “Hoe zijn de menselijke botresten in West-Friese niet-grafcontexten terecht gekomen?”

Ten slotte volgt in het zesde hoofdstuk de discussie en conclusie. Waarin aanbevelingen worden gedaan en een korte samenvatting met de belangrijkste bevindingen wordt geschreven en vervolgens de hoofdvraag te beantwoorden.

Hoofdstuk 2: De theorievorming rondom dodenrituelen

De gevonden menselijke skeletresten in nederzettingscontexten uit de Bronstijd van oostelijk West-Friesland kunnen duiden op een afwijkend dodenritueel. Omdat parallellen voor dit fenomeen in Nederland niet voor het oprapen liggen is er een groot aantal opties voor de interpretatie van dit fenomeen. Het is dan ook nodig om vóór het begin van het database-onderzoek, eerst een theoretisch kader op te zetten en een aantal verschillende mogelijkheden voor interpretatie van afwijkende dodenrituelen op een rij te zetten om later te kunnen gebruiken bij de interpretatie van de losse menselijke botresten in nederzettingscontexten uit Oostelijk West-Friesland. De voorbeelden in dit hoofdstuk komen van over de hele wereld en zullen ook worden geput uit andere tijden dan de Bronstijd. Maar om deze voorbeelden voor West-Friesland te kunnen gebruiken moet de Bronstijd aldaar eerst in grotere context worden geplaatst. Daarom komen de algemene veranderingen op het gebied van dodenrituelen, voor, tijdens en na de Bronstijd, ook in dit hoofdstuk aan bod. Dit zal gebeuren op twee schaalniveaus, namelijk op (Noordwest-)Europese schaal en/of op Nederlandse schaal. Maar om te beginnen wordt een korte introductie gegeven over de manier waarop dodenrituelen in het verleden en het heden onderzocht zijn. De interpretatie van de dodenrituelen hangt namelijk sterk af van de denkbeelden van de onderzoeker zelf en van de omgeving die zijn of haar denkbeelden heeft gevormd.

2.1: Geschiedenis van het grafonderzoek

Archeologisch “onderzoek” naar graven begon in de 17^e eeuw (Haycock 2002 in Stout 2013, 18; Stukeley 1740, 43-46). Men groef toen vooral nog naar de schatten van rijke graven uit grote monumentale graflocaties. Vooral de graven die toen nog goed zichtbaar waren in het landschap zijn onderzocht (Holst 2013, 102). In de loop van de tijd werd er steeds meer nagedacht over de materiële cultuur van de graven en de drijfveren voor een zodanig grafritueel. In de 19^e eeuw werden de verschillende materiële culturen verklaard door verschillen in ras (Pluciennik 2005, 31-32) en later aan het begin van de 20^e eeuw door verschillen in cultuur (Childe 1956, 9-10).

Na de tweede wereldoorlog begon men met het verklaren van allerlei elementen van de graven en dodenlandschappen (Rakita en Buikstra 2005, 3), zoals Renfrew bijvoorbeeld de ruimtelijke plaatsing van grafmonumenten verklaarde door ze te zien als claims op territoria (Renfrew 1976, 198-220). Ook werd de focus van de grafheuvels en grafmonumenten langzamerhand verlegd naar de minder rijke dodenlandschappen zoals

grafvelden. En begon men met demografische onderzoeken om zo dichterbij de “gewone bronstijdbewoner” te kunnen komen (Parker Pearson 1999 in Holst 2013, 102).

Tegenwoordig worden zowel grafmonumenten als grafvelden en minder rijke dodenlandschappen onderzocht. Doden van minder rijke graven worden eigenlijk nog steeds gebruikt voor demografisch onderzoek al zij het met verbeterde technieken. Op de graven in grafmonumenten worden vaak vele (nieuwe) wetenschappelijke methodes en technieken losgelaten. Met behulp van al deze informatie kunnen soms gedetailleerde reconstructies over het begravingsproces van de dode worden gemaakt (Holst 2013, 102-103).

2.2: Begraven in de (Noordwest-)Europese en Nederlandse Bronstijd:

Wellicht de beste manier om begraven in de Bronstijd te beschrijven is om dit te vergelijken met de voorgaande en opvolgende periodes, respectievelijk het Neolithicum en de IJzertijd. Dit zal hier vooral op het gebied van grafheuvels plaatsvinden omdat dit de meest algemene en regelmatige verschijnselen lijken te zijn.

Bij de overgang van het Laat-Neolithicum naar de Bronstijd kwamen er op het gebied van dodenrituelen en grafheuvels in het bijzonder een aantal duidelijke veranderingen voor. In het huidige Nederland kwamen in het Laat-Neolithicum bijzettingen in grafheuvels bijvoorbeeld nauwelijks voor, maar het bijzetten van meerdere personen onder een grafheuvel werd in de Midden-Bronstijd een veelvoorkomend verschijnsel (Bourgeois 2013, 162-163; Fokkens 1997, 362). Een andere verandering, die onder andere in Nederland voorkwam van het Neolithicum naar de Bronstijd was de ruimtelijke indeling van de grafheuvels. In het Laat-Neolithicum A werden grafheuvels namelijk in lange rijen met regelmatige afstanden gebouwd. In het Laat-Neolithicum B werden grafheuvels juist vaak alleenstaand en op grote afstand van elkaar opgeworpen (Bourgeois 2013, 168, 184-186). In de Midden-Bronstijd zijn grafheuvels ten slotte vooral in clusters bij elkaar gebouwd van meestal meer dan 3 grafheuvels binnen 100 m van elkaar. Echter werden in zowel het Laat-Neolithicum B als de Midden-Bronstijd soms nog wel bestaande grafheuvelrijen uit het Laat-Neolithicum A uitgebreid (Bourgeois 2013, 187). In de Vroege Bronstijd zijn er sowieso maar weinig grafheuvels gebouwd, waardoor het herkennen van een patroon in deze periode erg lastig is (Bourgeois 2013, 32, 186).

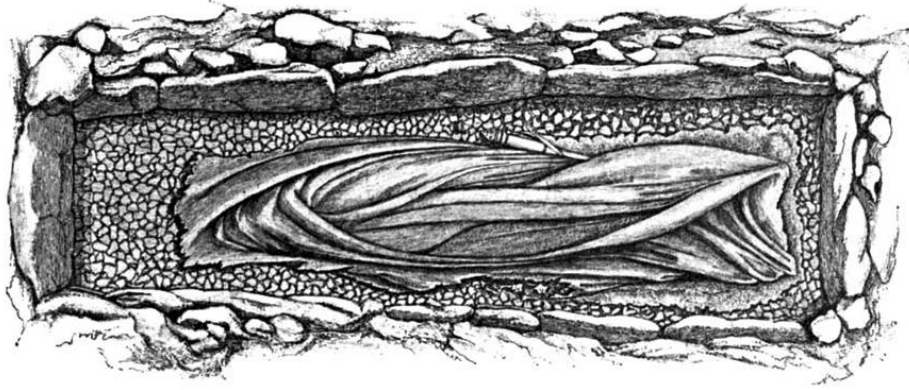
Begraven onder een dergelijke grafheuvel was meer dan alleen een symbolische afsluiting van het leven van de overledene. Rondom de begrafenis werden namelijk veel rituelen uitgevoerd. Een begrafenis was een groepsactiviteit om waarschijnlijk niet alleen de dode een laatste eer toe te brengen maar ook om de gemeenschap bijeen te brengen en een

gevoel van samenhang te creëren (Barrett 1994 in Holst 2013, 109; Oestigaard en Goldhahn 2006, 32-34). Verschillende soorten graven vragen om verschillende begrafenisrituelen. Het begraven onder een grafheuvel of in een ander soort monumentaal graf, zou logischerwijs het meeste werk opleveren en vragen om een goede samenwerking van de gemeenschap. Het opwerpen van grafheuvels ging dan ook heel gestructureerd en de blauwdruk voor de op te werpen grafheuvels werd van tevoren al uitgedacht (Holst *et al.* 2004, 11-25).¹

Als men dan in latere periodes een dergelijke imposante grafheuvel zag, moet men daar een gedachte bij hebben gehad. Dit kon bijvoorbeeld een gedachte zijn aan de persoon die er onder begraven lag (Barrett 1990, 179-189). Maar als die persoon niet meer werd herinnerd, kon men er ook een ander (mythisch) verhaal aan koppelen (Bradley 2002, 82-111). Op die manier konden de grafheuvels ook gebruikt worden als een soort culturele claim voor de nabestaanden van de gemeenschap (Bradley 1993, 6; Edmonds 1993, 99-142; Hatt 1992, 29-38; Holst 2013, 112, 116).

Na de Midden-Bronstijd werd het gebruik van inhumatie en grafheuvels in Noordwest Europa en het huidige Nederland in de Late Bronstijd en de IJzertijd grotendeels vervangen door crematie en grafvelden (Fokkens 1997, 360-373). Toch was er ook nog continuïteit, zo werd het midden van een zogenaamd urnenveld vaak bepaald door een oudere grafheuvel. De overgang van inhumatie en grafheuvels naar crematie en grafvelden gebeurde ook niet van de één op de andere dag en overal op dezelfde manier. Bij de overgang van de ene naar de andere traditie kwamen namelijk overgangsgraven voor, waarbij delen van beide graftradities werden gebruikt (Sørensen en Rebay 2007 2-3). Dit was bijvoorbeeld het geval bij een graf uit 1300-1100 v. Chr. dat was gevonden bij Hvidegård in Denemarken (fig. 2). Terwijl de graven hieraan voorafgaand inhumatiegraven waren in boomstamkisten met een aantal grafgiften, was dit graf een crematiegraf, maar wel met dezelfde inhumatie-kenmerken en met dezelfde soort grafgiften (Sørensen en Rebay 2007, 2-3).

¹ Bij de opgraving van een grote grafheuvel bij Skelhøj in Denemarken zijn namelijk overblijfselen gevonden van het bouwproces (Holst, Rasmussen en Breuning-Madsen 2004).

Figuur 2: Het crematiegraf van Hvidegård met inhumatie-kenmerken (Brøndsted 1938-1948, 107 naar Herbst 1848 in Sørensen en Rebay 2007, 3).

2.3: Begraving en identiteit:

De identiteit van de dode zegt vaak veel over de manier waarop hij of zij werd begraven. Echter is deze identiteit meestal erg lastig te achterhalen aan de hand van de graven of andere contexten van de menselijke overblijfselen. Als men denkt aan de identiteit van de dode gaat de aandacht meestal eerst naar de grafgiften of andere grafgoederen.

Bij veel grafrituelen werd er gebruik gemaakt van grafgoederen om het proces kracht bij te zetten. Het kan hierbij gaan om rituele objecten, persoonlijke bezittingen, grafgiften, offers of overblijfselen van de ceremonie zelf (Ekengren 2013, 175). Het is ook belangrijk om te weten of het object geïmporteerd is, of het een gebruiksobject is en of het object opzettelijk is aangepast voor het grafritueel. Deze punten kunnen de betekenis van een object namelijk sterk veranderen (Chapman 2000 in Ekengren 2013, 183; Chapman en Gaydarska 2007 in Ekengren 2013, 183).

Grafgoederen hebben te maken met de biologische en sociale transitie van de dood en konden zowel de overledene als de achtergebleven gemeenschap helpen (Tarlow 1999, 178). Ze hebben dus een bepaalde symbolische betekenis voor de achtergebleven gemeenschap. Zo kunnen bijvoorbeeld persoonlijke eigendommen van de dode zijn meegegeven als grafgiften omdat het gebruik van deze spullen voor de levende gemeenschap ongeluk zou kunnen brengen (Morris 1987, 47, 140-144). In dit geval zouden de grafgiften dus een redelijke afspiegeling van de identiteit van de dode zijn geweest.

Maar als de grafgiften geen eigendom van de dode zijn geweest, kan dit ook iets zeggen over de identiteit. Hierbij moet men wel rekening houden met de totstandkoming van de grafgiften. Ze werden namelijk door de achtergebleven levende gemeenschap

meegegeven en niet door de dode zelf. De overledene kan ze echter wel zelf hebben samengesteld tijdens zijn of haar leven. Als de levende gemeenschap de grafgiften heeft samengesteld komt de reflectie van identiteit in de grafgiften dus niet van de persoon zelf. De grafgiften laten dan zien hoe de levende gemeenschap tegen de dode heeft aangekeken (Hansen 2005, 151-173).

Tevens moet rekening worden gehouden met een eventuele functionele betekenis van grafgoederen en de relatie met andere objecten moet ook niet achterwege worden gelaten bij een grafonderzoek (Turner 1967 50-52). Bij een functionele reden kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het gebruik van de grafgiften in het hiernamaals. Het is dus lastig om een eenduidige betekenis te geven aan een bepaald object in de graven. Zo kan het object per samenleving, per graf in dezelfde samenleving en zelfs per fase in hetzelfde dodenritueel een hele andere betekenis hebben (Turner 1967, 50, 52).

Het is dus niet altijd zo dat grafgiften veel kunnen zeggen over de identiteit van de dode. Meegegeven artefacten lijken tevens in veel gevallen te zijn gekozen uit een beperkt assemblage (Sørensen 1997, 93-114; Treherne 1995, 105-145). Hierdoor lijkt het er niet op dat de grafgiften voor elke dode uniek waren en is de afspiegeling van de identiteit in de grafgiften in veel gevallen dus beperkt. Sociale rollen lijken in de meeste gevallen echter wel te hebben bijgedragen aan de keuze van de grafgiften. Zo lijkt daar een verschil te zitten in de grafgiftsamenstellingen van man en vrouw (Häusler 1994, 23-61), maar ook van de verschillende “beroepen” en in sommige gevallen de verschillen in rijkdom (Johansen *et al.* 2004, 33-55).

Het vraagstuk over identiteit en sociale rollen bij graven eindigt niet bij de grafgiften. De manier van begraving zelf lijkt hier ook iets over te zeggen. Het is bijvoorbeeld nog niet helemaal duidelijk wie er begraven mocht worden onder een grafheuvel of grafmonument en wie in een vlakgraf of zelfs helemaal niet. De individuen, die begraven werden in de primaire graven, konden bijvoorbeeld hebben toebehoord aan een elite of waren belangrijk vanwege hun stamboom en zorgden voor een claim op een bepaald gebied voor hun nabestaanden (Bourgeois 2013, 12). De bijgezette individuen zouden bijvoorbeeld familieleden kunnen zijn geweest, mensen die zich verbonden voelden met bepaalde voorouders of het zou toch een meer praktische reden kunnen hebben gehad. Daarnaast zou het kunnen dat het van periode tot periode en van cultuur tot cultuur varieerde wie er onder een grafheuvel werd begraven en wie niet (Holst 2013, 108).

Ten slotte is het mogelijk dat ook de manier waarop het lichaam werd gepreserveerd verschilde per sociale klasse. Dit kan dus ook een aanwijzing geven voor het identiteitsvraagstuk. Een goede preservatie zou dan op een hogere status duiden dan een

slechte preservatie (Holst *et al.* 2001, 126-136; Lull 2000, 581-590). De identiteit van de dode kan dus van een groot aantal factoren afhangen.

2.4: Afwijkende dodenrituelen:

Als men het aantal gevonden graven vergelijkt met de gevonden nederzettingen is het meer dan aannemelijk dat sommige doden helemaal niet werden begraven. Dit hoeft echter niet te betekenen dat zij dan werden afgewezen voor een begrafenis, zoals veel archeologen van de 19^e eeuw dachten (Frazer 1886, 64-65; Van Gennep 1960 [1909], 160; Tylor 2010 [1871], 25). Er zijn namelijk verschillende redenen te bedenken voor het niet begraven van de doden. Uit de culturele antropologie blijkt dat het in sommige culturen bijvoorbeeld de standaard is om de doden niet te begraven, maar toch dodenrituelen uit te voeren (Parkin 1996, 107-113; Watson 1988, 204; Weiss-Krejci 2011, 75). Zolang men de dodenrituelen op de juiste manier uitvoerde was begraving niet nodig en zouden de doden toch hun rust kunnen vinden en de levende gemeenschap met rust laten (Frazer 1886, 64; Van Gennep 1960, 160-161; Hope 2007, 239; Jacobi 2003, 97-98; Watson 1988, 204).

Daarnaast zijn er nog twee mogelijkheden van het niet begraven van de doden die voor specifieke gevallen in de samenleving zouden hebben gegolden. De eerste daarvan is voor mensen van wie het lichaam is verloren gegaan of niet is teruggevonden, zoals bij slachtoffers van natuur- of menselijk geweld (Pollard 1999, 30-51). Dit was dan dus in de meeste gevallen geen keuze van de samenleving maar een (toevallige) gebeurtenis. In sommige culturen was dit een slechte zaak, terwijl het in andere culturen niet veel voor het dodenritueel uitmaakte of zelfs een goede zaak was. Voor een gevallen “dappere” krijger bijvoorbeeld, was dit juist een eervolle manier van doodgaan (Straus 1978, 1-6).

Ten slotte kan het een keuze van de samenleving zijn geweest om een persoon niet te begraven. Dit kan op negatieve wijze zijn gebeurd door bijvoorbeeld misdadigers en vijanden geen begrafenis te gunnen zoals in Engeland in de Late Middeleeuwen (Daniell 1997, 120). Maar ook op een meer neutrale wijze: Aan jonge baby's en soms ook ouderen werd geen begrafenis toegekend. Niet omdat zij een afgunst van de bevolking over hun heen hadden gekregen, maar omdat dit deel uitmaakte van de cultuur. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de Nandi in Kenia (Huntingford 1953, 138). Jonge kinderen werden immers nog niet als voltallige leden van de gemeenschap gezien en de jongste kinderen werden dan ook in een grote meerderheid van de samenlevingen anders behandeld (Murphy en le Roy 2017, 7). Ook om sociaaleconomische redenen kan ervoor gekozen zijn om bepaalde groepen in de gemeenschap niet te begraven. Het kan zijn dat men alleen de rijken en invloedrijken begroef en de rest niet, zoals in Zuid-China het

geval is (Watson 1988, 208; Tsu 2000, 20). Tevens zou men om religieuze redenen geen graf toegewezen kunnen hebben gekregen omdat men bijvoorbeeld bovennatuurlijke signalen kreeg om dit niet te doen (Aspöck 2009, 88; Middleton 1960, 202; Parry 1982, 87-101) of omdat men geofferd werd aan die bovennatuurlijke krachten (Weiss-Krejci 2013, 293).

Naast het niet begraven van sommige groepen uit de samenleving, zijn er ook veel zogenaamde afwijkende graven bekend. Een vorm van een afwijkende begraafing is een begraafing in ongewone plekken of posities vergeleken met de “gewone” begravingen in die tijd en in die cultuurgroep. Zo is bijvoorbeeld het op de buik begraven van de overledene een veelvoorkomende afwijkende begraafing. Dit kon bijvoorbeeld zijn gedaan om ervoor te zorgen dat de ziel het lichaam nooit zal verlaten, dat gebeurde bij natuurgodsdiensten namelijk vaak via de mond (Aspöck 2008, 19-21). Ook deze vorm van afwijkend begraven was vaak bedoeld voor bepaalde groepen mensen zoals gevaarlijke individuen of misdadigers, personen met een afwijkende dood of bijvoorbeeld immigranten of andere buitenstaanders (Aspöck 2008, 20-25).

Er zijn veel vormen van afwijkende begravingen, die sterk verschillen per regio en per periode. Massagraven zijn bijna altijd afwijkend omdat ze vaak te maken hebben met een oorlog of rampscenario (Tsaliki 2008, 2). Andere vormen van begraven kunnen in de ene regio normaal zijn terwijl ze in de andere regio afwijkend zijn. Denk bijvoorbeeld aan een inhumatiegraf tussen een crematiegrafveld of andersom. Of het vóórkomen van rituele begravingen, die specifiek bij de religie van een bepaalde cultuurgroep past (Tsaliki 2008, 2). Daarnaast kan er ook sprake zijn van een afwijkende begraafing als straf voor een misdaad of door moord zelf als men aanwijzingen voor martelingen of andere opzettelijke verwondingen aantreft (Tsaliki 2008, 2). Dit is bijvoorbeeld vaak het geval bij veel van de gevonden veenlijken (Giles 2009, 76-77, 80). Voor al deze vormen van afwijkende graven kunnen dus verschillende redenen zijn geweest, behalve de bovengenoemde redenen zijn dat bijvoorbeeld ziektes, sociale buitensluiting, een afwijkende mentale conditie, geboorte omstandigheden, familiestatus, een vervloeking, etc. (Tsaliki 2008, 3).

Een andere veelvoorkomende maar toch opvallende reden voor een afwijkende begraafenis is necrofobie, oftewel een angst voor de dode. Om een bepaalde reden kunnen de mensen destijds bang zijn geweest voor een wederopstanding van een overledene, zoals voor een wraakzoekende ziel die opzoek is naar zijn moordenaar (Tsaliki 2008, 4-6). Necrofobie is vaak relatief goed te herkennen aan het soort graf dat wordt aangetroffen, al hoeft dit natuurlijk niet de enige mogelijke reden te zijn voor de soort afwijking in het grafritueel. Als men aan elkaar gebonden lichaamsdelen, een graf waarin de dode op de buik is

gelegd, een ongewoon diep gegraven graf, een graf met rotsen of ander gewicht erbovenop, een graf met bewijs voor destijds afgehakte lichaamsdelen en/of een persoon die letterlijk aan de grond is genageld aantreft, dan kan dit een reden zijn om necrofobie als oorzaak van het afwijkende grafritueel mee te nemen in het onderzoek (Tsaliki 2008, 3).

Conclusie:

De geschiedenis van het grafonderzoek laat zien dat men graven vroeger op een andere manier interpreteerde dan in het heden. Omdat de meeste grafheuvels in West-Friesland tientallen jaren geleden al zijn opgegraven, moet dus rekening worden gehouden met interpretaties die vandaag de dag niet meer gangbaar zijn. Verder is het belangrijk dat het West-Friese grafritueel vergeleken kan worden met de omgeving. Het veranderende gebruik van grafheuvels in het Neolithicum naar de Midden-Bronstijd schetst hierbij de context voor het opwerpen van de grafheuvels en toont dat het een niet te onderschatten groepsactiviteit was. Ook de dode onder de grafheuvel moet onderzocht worden. Dit kan namelijk worden gebruikt om aan te tonen of er sprake is geweest van een tegenstelling tussen degenen die in de nederzettingscontexten terecht zijn gekomen en degenen die een graf kregen. Op die manier kan tevens een compleet beeld van de West-Friese dodenrituelen worden geschetst. Gebleken is dat delen van de identiteit van de overledene daarbij dan uit een aantal aspecten kan worden gehaald, zoals soort graf, conservering en grafgiften. Men moet dan wel bedenken dat het niet per sé de identiteit is van de persoon zelf maar eerder de identiteit die de gemeenschap projecteerde op de overledene. Ook de toewijzing van één van de verschillende dodenrituelen aan een dode in oostelijk West-Friesland zou dus met identiteit te maken kunnen hebben gehad. De voorbeelden van de verschillende soorten mensen die een afwijkend dodenritueel kregen, zoals misdadigers, gevaarlijke individuen, personen met een afwijkende dood of buitenstaanders, kunnen daarom zorgen voor een duidelijker beeld van de identiteit van de dode in een dergelijk dodenritueel. Al deze bovengenoemde aspecten voegen gezamenlijk toe aan de interpretatie van het mogelijke West-Friese dodenritueel dat heeft gezorgd voor de menselijke botresten in nederzettingscontexten.

Hoofdstuk 3: Menselijke skeletresten

Dit hoofdstuk gaat dieper in op de beschikbare informatie over de dodenrituelen van West-Friesland. Deze informatie is verzameld uit alle beschikbare opgravingsdocumenten van bronstijdopgravingen in West-Friesland en daarna in een database van MS Access gezet. Daarbij zijn de belangrijkste kenmerken meegenomen, namelijk: geslacht, leeftijd, C-14 datering, periode datering, gevonden skeletonderdelen, vindplaats, context, behandeling, overige kenmerken/opmerkingen, literatuur, vondstnummer, structuur en lengte. Met behulp van deze kenmerken kunnen opvallende patronen tevoorschijn komen die meer licht kunnen laten schijnen op de aard van de grafrituelen en het mogelijke (afwijkende) dodenritueel.

3.1 Over het onderzoek:

Hoewel de database bestaat uit een verzameling van literatuur en opgravingsrapporten, is de informatie niet op alle fronten onaangepast overgenomen. Op een aantal momenten moesten keuzes worden gemaakt over de manier waarop de informatie in de database zou worden neergezet. Er zijn bijvoorbeeld gevallen geweest waarbij meerdere literaire bronnen elkaar tegenspreken. Voor dit soort conflicterende publicaties is uitgegaan van de auteur met het meest recente onderzoek. Deze stap is gezet vanwege verbeterde methodes en technieken die de tijd met zich meebrengt.

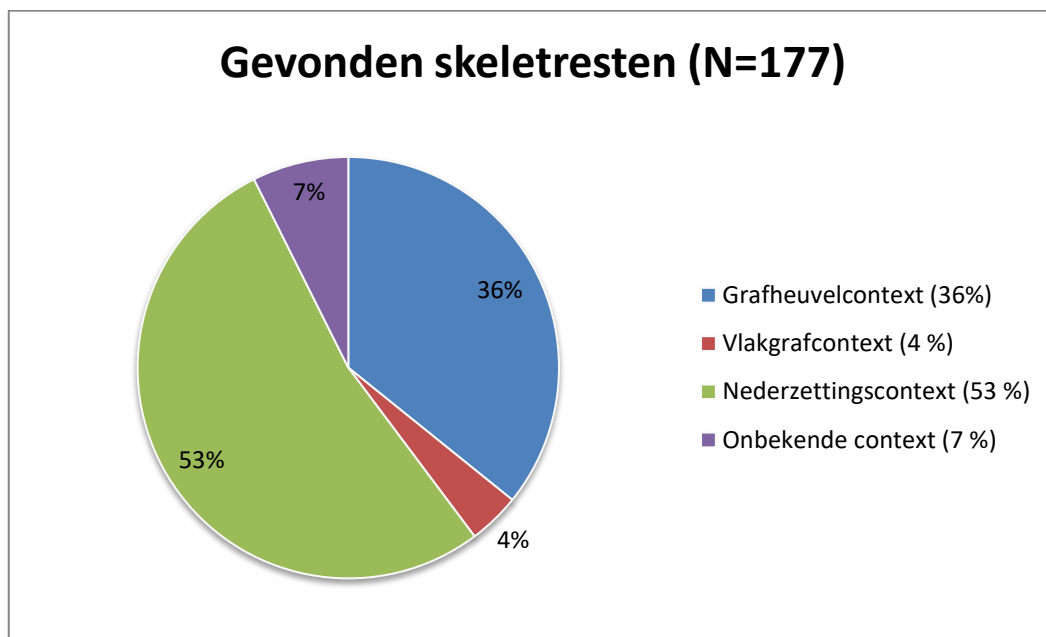
Daarnaast zijn er veel gevallen waarbij zoveel informatie beschikbaar is, dat er keuzes gemaakt moesten worden over wat wel en wat niet in de database zou moeten worden opgenomen. Vooral bij de categorieën “context” en “skeletonderdelen” is daarom gekozen voor een vereenvoudiging van de situatie. Op deze manier kunnen de resultaten beter met elkaar worden vergeleken. Bij “context” werd in plaats van een gedetailleerde beschrijving van de precieze context, alleen het soort spoor waarin de vondst is gedaan zoals greppel of paalkuil, etc. overgenomen. Bij “skeletonderdelen” is ervoor gekozen om niet verder te categoriseren dan de grootste botten in het lichaam zoals een opperarmbeen of dijbeen, etc. Als er kleinere botten voorkwamen in de context zijn deze niet op zichzelf maar als deel van een groter geheel weergegeven zoals “schedel(fragment)” i.p.v. “os pariëtale”. Of is er alleen een algemene naam voor een specifiek bot weergegeven, zoals “kootje” of “rib”. Als de specifieke context of het specifieke skeletonderdeel wel van belang is om de situatie beter te kunnen begrijpen is dit weergegeven in de categorie “Overige kenmerken/Opmerkingen” en/of in de categorie “Structuur”.

Ten slotte geven de andere categorieën vaak wel direct de resultaten uit de literatuur weer, maar is dit niet altijd het geval bij de gemaakte diagrammen. Hierbij zijn de

resultaten vaak in verschillende groepen ingedeeld om de diagrammen overzichtelijk en leesbaar te houden. Zo worden bijvoorbeeld verschillende contexten vaak gegroepeerd of worden de leeftijden in verschillende leeftijdscategorieën ingedeeld.

3.2 Resultaten per context:

De resultaten worden hier eerst per context en per informatiecategorie uitgebreid besproken. Hierbij wordt vooral gelet op over- of onderrepresentatie van de verschillende kenmerken in de verschillende categorieën. Vervolgens wordt in 3.3 met behulp van deze specifieke resultaten gezocht naar algemene trends en andere opvallendheden.

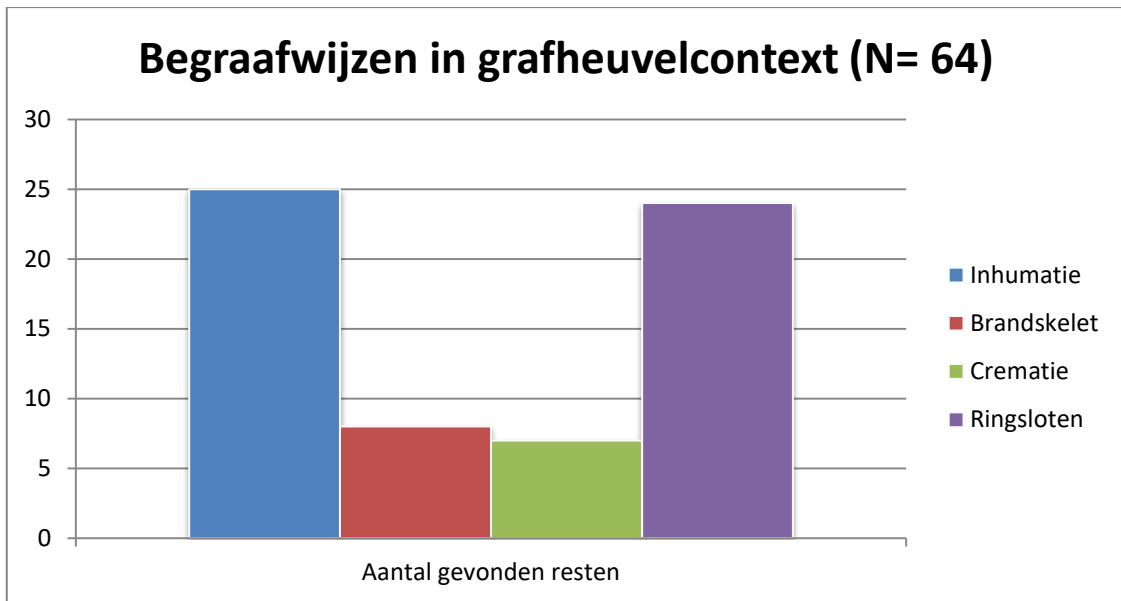
Figuur 3: Gevonden menselijke resten per contextgroep.

In totaal zijn er 177 verschillende skeletresten of individuen gevonden in Bronstijdcontexten uit Oostelijk West-Friesland. Hiervan kwamen er 64 uit een grafheuvelcontext, 7 uit een vlakgrafcontext, 93 uit een nederzettingscontext en 13 uit een onbekende context van een Bronstijdograving. Mensenresten uit niet-grafcontexten komen dus relatief vaak voor, terwijl er nauwelijks resten uit vlakgraven zijn gevonden (fig. 3).

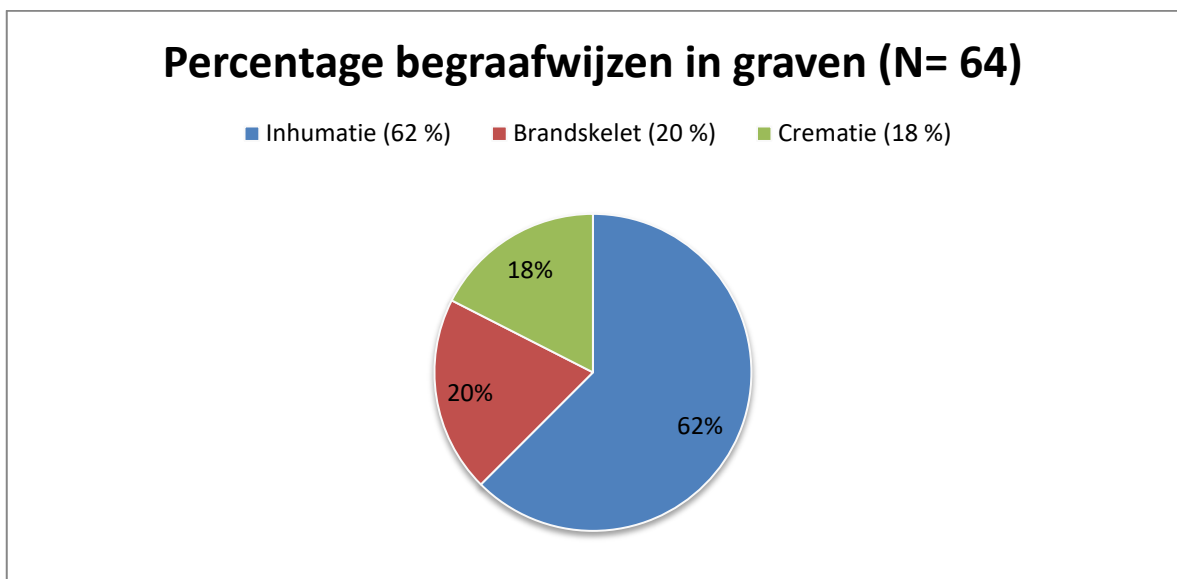
3.2.1 Grafheuvels:

In totaal zijn er 40 menselijke resten gevonden in graven uit grafheuvels. Hiervan waren er 25 inhumatiegraven, 8 brandskeletgraven en 7 crematiegraven. Het begrip “brandskeletgraf” heeft meer uitleg want het verschil tussen brandskeletgraven en crematiegraven is soms niet zo groot. Crematiegraven zijn hier alle graven waar

crematieresten in willekeurig verband in een kuil zijn neergelegd. Over de definitie van brandskeletgraven daarentegen zijn de meningen verdeeld. Hedendaagse definities komen vaak neer op een langwerpige graf met daarin uitgestrooide crematieresten, die al dan niet in anatomisch verband zijn gelegd. Daarnaast komen ze regelmatig in boomstamkisten voor (Lohof en Drenth 2016, 72). De brandskeletgraven in West-Friese context komen aardig met deze definitie overeen. Echter is één van de individuen in deze brandskeletgraven onvolledig verbrand (nr. 78).

Figuur 4: Aantal gevonden menselijke resten in grafheuvelcontext verdeeld in verschillende begraafwijzen.

Figuur 5: Percentage individuen onder grafheuvels per begraafwijze.

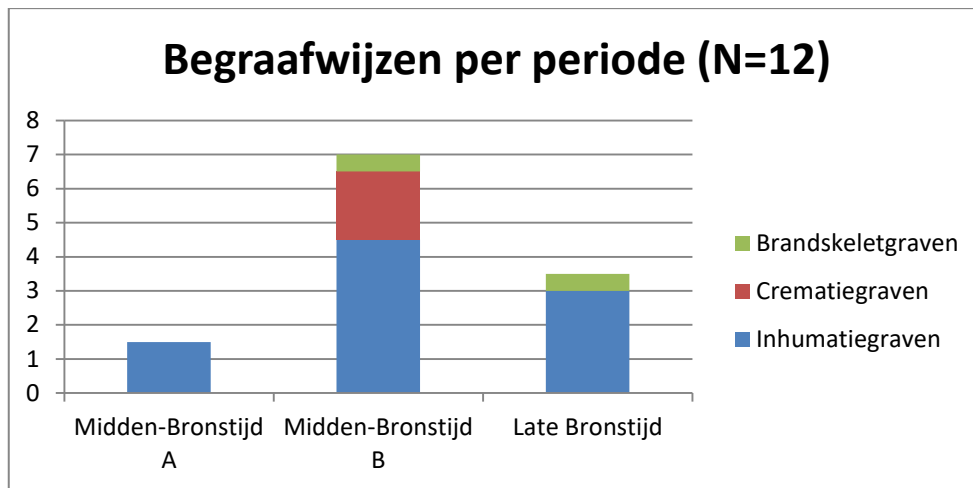
Naast graven onder en in de grafheuvel zijn er ook 24 losse skeletonderdelen (van ofwel aparte individuen ofwel uit aparte vondstnummers) in ringsloten van grafheuvels gevonden (fig. 4). Binnen de grafheuvel was inhumatie dus de meest aangetroffen vorm van begraving (fig. 5), terwijl er bijna evenveel skeletresten uit de ringsloten tevoorschijn zijn gekomen.

Primaire en secundaire grafheuvelgraven:

Van de graven waren er 11 waarschijnlijk primair en 24 secundair. De dodenbehandeling van individuen in de primaire graven was bij de meesten brandskelet (6), daarna crematie (3) en ten slotte inhumatie (2). Eén van deze inhumaties (nr. 62) was bijgezet in een brandskeletgraf en bij het andere inhumatiegraf (nr. 109) is het onbekend of het wel echt een primair graf is geweest. Dit staat in scherp contrast met de behandeling van de doden in secundaire graven. Van de secundaire graven waren namelijk bijna alle individuen geïnhumeerd (21) met enkele crematie (2) en brandskeletgraven (1). Ook bij de secundaire graven was één van de inhumaties (nr. 79) bijgezet in een brandskeletgraf.

Datering:

Van 12 van de graven is een periodedatering bekend, gebaseerd op C-14 dateringen van de skeletten zelf, de C-14 dateringen van andere vondsten uit dezelfde contexten en op C-14 dateringen van onderliggende en bovenliggende lagen (bijlage 2). Hiervan zijn er 9 afkomstig van inhumatiegraven, 2 van crematiegraven en 1 van een brandskeletgraf. De dateringen lopen uiteen van de Midden-Bronstijd A tot de Late Bronstijd. Van de crematiegraven hebben er 3 een periode datering, deze geven allen een datering uit de Midden-Bronstijd B aan. De brandskeletgraven hebben maar één periodedatering, Midden-Bronstijd B tot Late Bronstijd. De meest voorkomende periode datering is de Midden-Bronstijd B (fig. 6).

Figuur 6: Graven met verschillende begraafwijzen per periode. Als een periodedatering meerdere periodes besloeg, is ervoor gekozen beide periodes een halve waarde te geven. Als er een eenduidige periodedatering was kreeg deze wel een waarde van één.

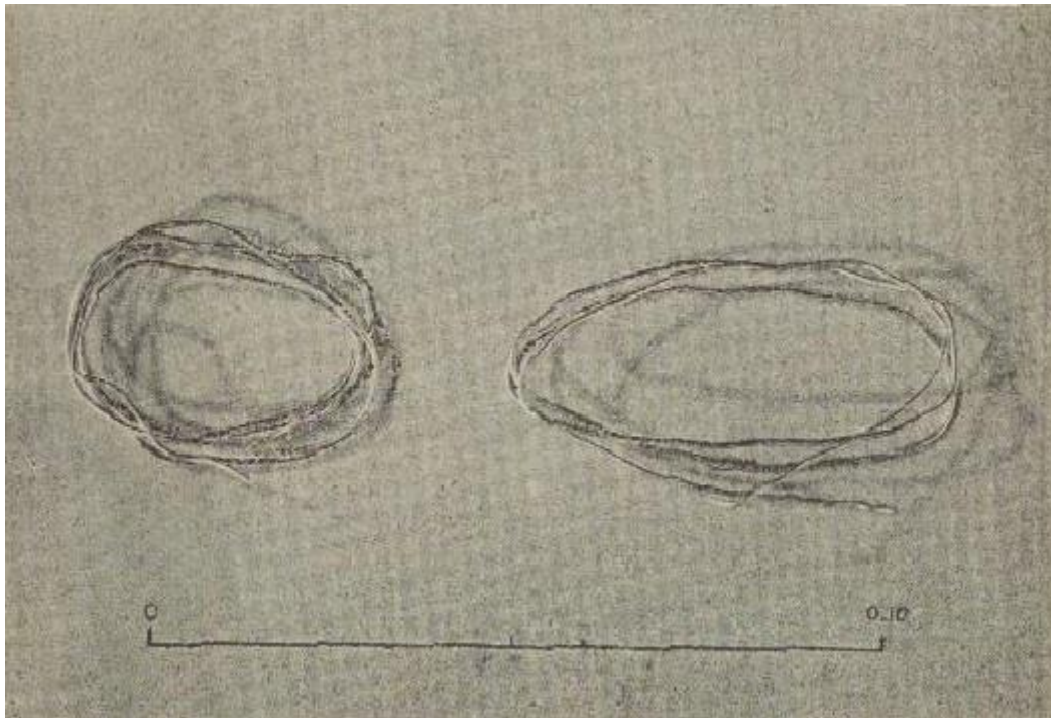
Grafgiften:

Bij 7 grafheuvelgraven zijn mogelijk bijvondsten aangetroffen. Het meest opvallende object dat is gevonden in een grafheuvelgraf is een bronzen spiraalvormige ring dat bij brandskeletgraf 61 is aangetroffen. In een van de andere brandskeletgraven (nr. 108) zijn resten van een boomstamkist aangetroffen, terwijl onder de resten van weer een ander skelet (nr. 78) in een brandskeletgraf verkoalde boomstammetjes werden gevonden. De overige bijvondsten bestaan uit dierenbotten en toevallig gebakken kleiresten. In een inhumatiegraf (nr. 82) is een scheenbeen gevonden die aan een katje wordt toegeschreven (Runia 1987, 227).² In een crematiegraf is een onverbrand ravensbekbeen van een vogel gevonden (nr. 70). In een ander inhumatiegraf (nr. 6) zijn verder een aantal (onbekende) zoogdierenbotten aangetroffen te midden van de menselijke botresten. Deze botten waren mogelijk van meerdere individuen afkomstig. Daarnaast zijn in twee brandskeletgraven (nr. 60 en 65) “toevallig” gebakken kleiresten gevonden.

De bronzen spiraal was de enige bijvondst waarbij het met enige zekerheid een grafgift betrof. Dit hoeft bij de bijvondsten van (toevallig) gebakken kleiresten en dierenbotten niet zo geweest te zijn. De kleiresten waren volgens de opgravers overblijfselen van het verbrandingsproces dat plaatsvond bij brandskeletgraven en zouden daarom geen grafgiften zijn (Bakker 1974, 3-4). Dit zou dan echter wel duiden op een verbranding in het graf zelf, wat tegenwoordig niet meer de gangbare definitie is (Lohof en Drenth 2016, 72-73). Toch zijn ze enkel in graven met deze vorm van lijkbehandeling aangetroffen. De

² Het lijkt waarschijnlijker dat de onderzoekers het hier over een wilde kat hebben, aangezien de gedomesticeerde kat in Noordwest-Europa nog niet voorkwam in de Bronstijd (Serpell 2014, 93).

overblijfselen van dieren kunnen eventueel als grafgiften zijn meegegeven, maar het is niet bekend of deze dierenbotten opzettelijk in het graf terecht zijn gekomen.

Afbeelding 1: Twee gouddraden afkomstig van het handvest van een zwaard, waarschijnlijk uit grafheuvel XIV te Zwaagdijk (Van Giffen 1944, 203).

Een belangrijke vondst buiten de archeologische opgravingen om is een gouddraad van het gevest van een bronstijdzwaard (Afb. 1). Dit was gevonden in een grafheuvel door de eigenaar van het stuk land waar de grafheuvel lag. Daardoor is de precieze context zeer onzeker, maar de vinder beweert dat het zwaard naast een (inhumatie)skelet lag in ringslootgrafheuvel XIV te Zwaagdijk (Van Giffen 1944, 121-122).

Uit de grafheuvelgraven zijn dus betrekkelijk weinig bijvondsten en grafgiften bekend. Er zijn uit grafheuvelcontexten, buiten de graven om echter nog wel een aantal andere bijvondsten bekend, waaronder steen, vuursteen, aardewerk en dierlijk botmateriaal. Dit materiaal is voor een groot deel afkomstig uit de ringsloten en het is daarom niet bekend of het een intentionele depositie betreft (Steffens 2013, 58-60).

Oriëntatie en houding:

Een groot deel van de skeletten waarbij de houding bekend is, lag op de rug (8) en een iets kleiner deel op de zij (6). Op de rug lagen bijna alle skeletten gestrekt, behalve skelet nr. 104 dat gehurkt lag. De skeletten op de zij lagen zowel gestrekt als gehurkt en op zowel de linker- als de rechterzijde (respectievelijk 2 en 3 skeletten).

Wat oriëntatie betreft zijn de meeste skeletten aangetroffen terwijl ze met hun hoofd naar het noorden of oosten lagen en met hun voeten richting het zuiden of westen. Met het hoofd naar het zuiden is ook enkele keren aangetroffen maar naar het westen niet. Als men op de zij werd begraven zijn de oriëntaties een stuk minder eenduidig en komt eigenlijk alles voor. Bij de beschreven oriëntaties was het echter niet altijd zeker welke kant het hoofd en het voeteneinde respectievelijk op lagen, waardoor enkelen hiervan in werkelijkheid omgedraaid kunnen zijn geweest.

Lichamelijke kenmerken:

Het blijkt dat het merendeel van de in grafheuvels begraven individuen tot het vrouwelijke geslacht moet hebben behoord. Van de in totaal 18 individuen waren er 6 waarschijnlijk man en 12 waarschijnlijk vrouw. Alle mannelijke graven waren inhumatiegraven, terwijl twee van de vrouwelijke graven brandskeletgraven waren.

Van de 27 individuen met een leeftijdsbepaling waren er 6 kind. Hiervan waren er 4 onder de 10 jaar oud en 2 boven de 10 jaar oud. Opvallend daarbij is het skelet van een baby (nr. 62). De overige 21 individuen waren volwassen. Hiervan waren er 8 tussen de 20 en de 35 jaar en 5 boven de 35 jaar. Van de overige 8 is het niet duidelijk in welke van deze twee categorieën zij vielen.

Er zijn 6 individuen van welke de lengte is opgemeten. De lengtes liggen tussen de 1,60 m en de 1,756 m, waarbij de drie gemeten vrouwelijke individuen variëren van 1,60 tot 1,648 m en de drie gemeten mannelijke individuen van 1,70 tot 1,756 m.

Tot slot is het opvallend dat in twee gevallen (nr. 61-62 en nr. 78-79) sprake is van een dubbel graf waarin een volwassen vrouw is verbrand (brandskelet), terwijl een (zeer) jong kind hier onverbrand is bijgezet (inhumatie).

Strontium isotopen:

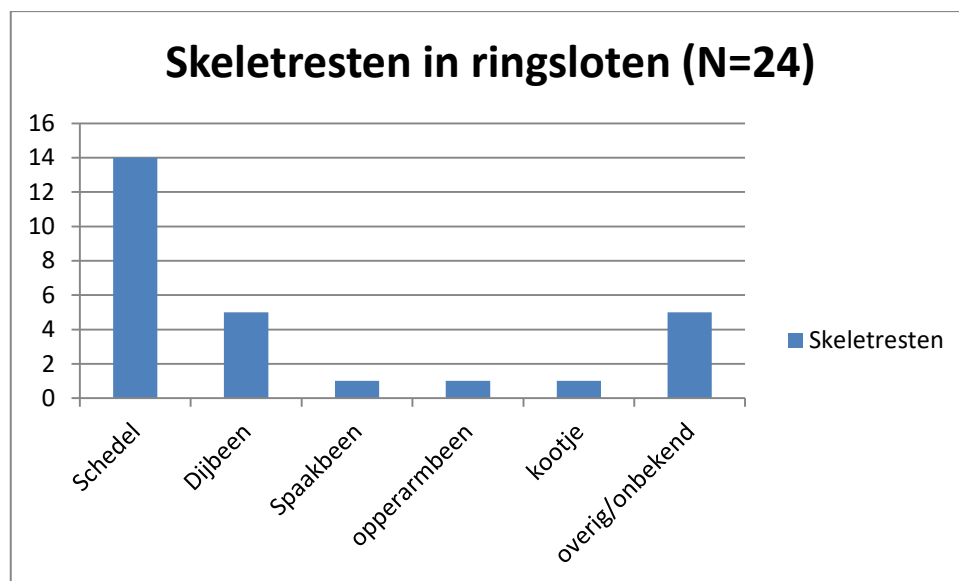
Vier individuen uit grafheuvels zijn onderzocht met behulp van Strontiumisotopen. Twee van hen bleken waarschijnlijk lokaal te zijn en twee van hen hadden waarschijnlijk een niet-lokale geboorteplaats (Roessingh 2018, 262, 266-267; Roessingh en Tol 2019, 197-213, 306-311).

Ringsloten:

Uit de ringsloten zijn 24 skeletresten uit verschillende vondstnummers bekend. Het gaat hierbij om alle verschillende (losse) skeletvondsten. De mogelijkheid bestaat daarom dat twee of meer van de skeletresten, die nu apart worden behandeld, in het verleden tot

hetzelfde individu hebben toebehoord. 12 van deze resten hebben een periodedatering gekregen. Deze ligt uitsluitend in de Midden-Bronstijd B of Midden-Bronstijd A en B. Het is bij de meeste vondsten onduidelijk of de ringsloot hun primaire of secundaire context betreft.

Veruit het meest aangetroffen skeletonderdeel in de ringsloten is de schedel, namelijk in 14 gevallen (fig. 7). Dijbenen zijn in 5 van de gevallen aangetroffen. Voor de rest zijn een spaakbeenfragment, een opperarmbeen, een kootje en torsofragmenten aangetroffen. Van een aantal overblijfselen is het precieze bot niet bekend. In een enkel geval gaat het hierbij om een lang bot en in drie andere gevallen om geheel voor ons onbekende botresten. In 7 gevallen was het geslacht in (on)zekere mate vast te stellen. Het ging in vier gevallen om een individu van het vrouwelijk geslacht en in drie gevallen om een individu van het mannelijk geslacht. Verder was van 14 gevonden individuen de leeftijd enigszins vast te stellen. Hiervan waren de meesten (11) jong volwassen tot volwassen, één individu was boven de 45 jaar oud en twee individuen waren waarschijnlijk nog kind.

Figuur 7: De verschillende skeletonderdelen uit de ringsloten.

3.2.2 Vlakgraven:

Er zijn in totaal 7 individuen aangetroffen in vlakgraven. Dit waren allen inhumatiegraven. Vijf van deze vlakgraven zijn gevonden in Zwaagdijk en dateren in onzekere mate allen uit de Midden-bronstijd B. De overige twee graven dateren uit de Midden-Bronstijd en uit de Midden-Bronstijd B tot de Late Bronstijd. Van de vier graven waarvan de houding bekend is lagen er drie op de rug en één op de buik (nr. 86). Van één van de individuen die op de rug lag begraven waren de benen zeer hoog opgetrokken (nr.

131), de anderen lagen recht of met licht gebogen benen. Bij vijf graven was een oriëntatie bekend. Vier van deze individuen lagen grofweg met het hoofd naar het oosten en met het voeteneind naar het westen. Eén individu lag met het hoofd naar het noorden en met het voeteneind naar het zuiden.

Het geslacht is bij vier individuen vastgesteld, waarbij er drie mannelijke individuen en één vrouwelijk individu zijn gevonden. Van alle individuen is een leeftijd bepaald. Vier van de individuen waren volwassenen met leeftijden tussen de 20 en 40 jaar oud, één individu was een tiener van 15 tot 20 jaar oud en twee individuen waren jonge kinderen van 6 en 10 jaar oud. Verder is van drie individuen een lengte geschat, zij waren allen van het mannelijk geslacht en de lengte varieerde van 1,65 m tot 1,81 m.

Ten slotte is bij één van de graven (nr. 129) een grafgift in de vorm van een bronzen rapier aangetroffen. Dit rapier werd gedateerd tussen 1300 en 1100 v. Chr. en was verantwoordelijk voor de periodedatering van alle vlakgraven in Zwaagdijk (Modderman 1964, 29-30, 36).

3.2.3 Nederzettingssporen:

In nederzettingssporen zijn 93 botresten van verschillende individuen of uit verschillende vondstcontexten gevonden. Hiervan komen 43 verschillende botresten uit greppels, 25 botresten uit huisplaatsen, 5 uit kringgreppels, 15 uit kuilen, 1 uit een terpsloot (nr. 80) en 4 uit een waterput.

Greppels:

Van de 43 botresten uit de greppels hebben er 32 een periodedatering. Hiervan komen 15 botresten waarschijnlijk uit de Midden-Bronstijd (A of B), 3 uit de Midden-Bronstijd of Late Bronstijd en 14 uit de Late Bronstijd. Uit de greppels kwamen in 21 gevallen delen van de schedel tevoorschijn, in 12 gevallen (ook) delen van een dijbeen, in 6 gevallen van een opperarmbeen, 2 kootjes, 1 bekkenfragment, 2 scheenbeenfragmenten, 1 kuitbeen, 1 ellepijpfragment en in 1 geval zelfs een compleet skelet (nr. 133).³ Er is dus sprake van een overrepresentatie van schedel(fragmenten).

In 14 gevallen is er een geslacht van de individuen bekend, hiervan waren er 9 van het mannelijke geslacht en 5 van het vrouwelijke. Er zijn dus een stuk meer individuen van mannelijke dan van het vrouwelijk geslacht in de greppels aangetroffen. De leeftijd kon

³ Let op dat uit sommige greppels meerdere skeletonderdelen tevoorschijn kwamen. Het complete skelet is niet meegerekend bij het tellen van de verschillende skeletonderdelen.

worden vastgesteld van 38 individuen. Hiervan waren er 32 volwassenen (20-40 jaar), 3 ouderen (>40 jaar), 1 tiener (10-20 jaar) en 2 jonge kinderen (<10 jaar).

Huisplaatsen:

In totaal zijn er 25 skeletresten bekend van huisplaatsen, waarvan er 15 uit huisgreppels, 1 uit een paalkuil (nr. 87) en 9 uit huisplaatsen in het algemeen kwamen. In 11 gevallen kwamen er delen van de schedel tevoorschijn, in 6 gevallen een deel van een dijbeen, in 3 gevallen een deel van een opperarmbeen, in 1 geval van een spaakbeen, in 1 geval van een kuitbeen, in 1 geval van een scheenbeen, in 1 geval van een bekken en in 3 gevallen zijn de skeletonderdelen niet met zekerheid vast te stellen. Ook hier lijken schedelonderdelen dus overrepresentatief. Het is hierbij wederom niet zeker of de context primair of secundair is geweest. Drie van de skeletonderdelen hebben vraatsporen (nr. 49, 52 en 58). Deze vraatsporen zijn allen op de lange botten aangetroffen.

Van de 11 skeletresten met een periode datering zijn er 8 in de Midden-Bronstijd (A of B) gedateerd, 2 in de Midden-Bronstijd B en 1 in de Midden-Bronstijd tot de Late Bronstijd. 6 van de 7 gevonden individuen met een geslachtsbepaling waren waarschijnlijk mannelijk en 1 was vrouwelijk. Dit is dus een grote overrepresentatie van mannelijke individuen. Van de 18 individuen met een leeftijdsbepaling waren er 15 volwassenen, waarvan in ieder geval 3 jong volwassenen en in drie gevallen betrof het een (zeer) jong kind met mogelijk zelfs een foetus (nr. 50).

Kuilen:

Er zijn in kuilen 15 menselijke botresten gevonden. In 7 gevallen waren er daarbij schedelonderdelen aangetroffen, in 3 gevallen dijbenen, in 1 geval een opperarmbeenfragment, in 1 geval een spaakbeen, in 1 geval een kuitbeen, in 1 geval een (ander) deel van een onderbeen (scheenbeen of kuitbeen) en in 2 gevallen ging het zelfs om een (in)compleet skelet (nr. 17 en 18). Ook hier lijken de schedelonderdelen overrepresentatief. De skeletresten 17 en 18 waren in twee verschillende kuilen naast elkaar aangetroffen. Van de 11 gevonden skeletresten met een periode datering kwamen er 5 uit de Midden-Bronstijd (A of B) en 6 uit de Late Bronstijd, waaronder nr. 17 en 18. De Late Bronstijd lijkt hier dus iets beter vertegenwoordigd dan in andere contexten.

Van 7 individuen is het geslacht vastgesteld, waarvan 5 van het mannelijke geslacht en 2 van het vrouwelijke geslacht zouden zijn geweest. Dit is wederom een overrepresentatie van het mannelijke geslacht in nederzettingcontexten. Van 14 individuen is de leeftijd

vastgesteld. Van hen waren 11 individuen volwassen of jong volwassen, 2 individuen jonge kinderen en 1 individu was een tiener.

Naar de bijzondere kuilen met een skelet erin (nr. 17 en 18) is meer onderzoek gedaan (Kootker 2019). In de kuil van nr. 17 is Hoogkarspel jong aardewerk gevonden, wat echter niet per sé hoeft te duiden op een grafgift. Van het vrouwelijke skelet nr. 18, die de naam Julia heeft gekregen, is de afkomst onderzocht. Zij zou mogelijk lokaal kunnen zijn, maar heeft het laatste deel van haar leven waarschijnlijk in een andere streek doorgebracht.

Kringgreppels:

Uit kringgreppels zijn vijf skeletonderdelen tevoorschijn gekomen. Het betrof in drie gevallen een onderdeel van een schedel, waarvan in één van deze gevallen slechts een tand (nr. 46) was aangetroffen. In de overige twee gevallen was er sprake van een dijbeenfragment. In twee gevallen is er een periodedatering bekend, beide komen uit de Midden-Bronstijd (A of B). Van deze twee individuen is ook een globale leeftijd bekend, namelijk volwassen. Eén van deze individuen heeft tevens een geslachtsdeterminatie. Het individu was waarschijnlijk van het mannelijke geslacht.

Waterputten:

Er zijn vier skeletresten uit waterputten bekend. Het betreft een schedelonderdeel, een opperarmbeen, een spaakbeen en een deel van een onderbeen (scheenbeen of kuitbeen?). In één van de gevallen is er een periodedatering gegeven, namelijk in de Midden-Bronstijd (A of B). Het geslacht is in geen van de gevallen bekend en de leeftijd in drie gevallen, die allen volwassen waren bij de dood. Op één van de skeletonderdelen (het opperarmbeen van nr. 53) zijn dierlijke vraatsporen aangetroffen.

Terpsloot:

Een dijbeen van een volwassen vrouw komt uit een zo geïnterpreteerde terpsloot. Dit dijbeen is gedateerd in de Late Bronstijd. Dit is verder de enige skeletvondst in een dergelijk context.

3.2.4 Skeletonderdelen met onbekende (primaire) context:

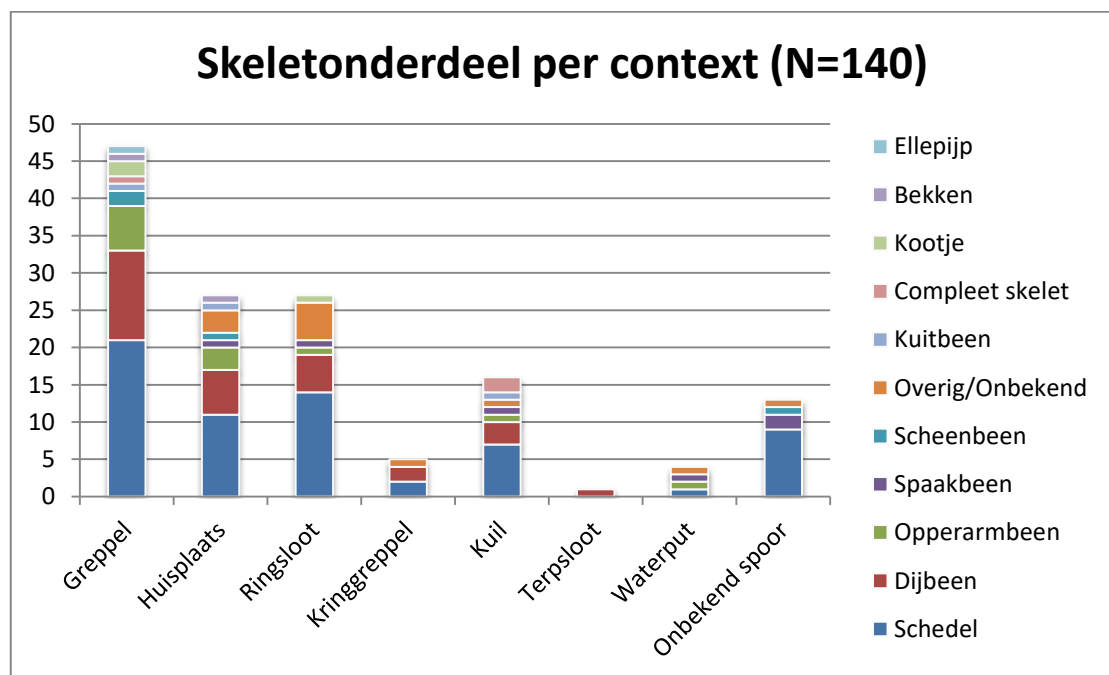
Er zijn ten slotte nog 13 skeletonderdelen gevonden in een onbekende context. Hierbij zijn 9 schedelfragmenten, 2 spaakbeenfragmenten, 1 scheenbeenfragment, 1 schouderfragment en een onbekend gewrichtsfragment aangetroffen. Van twee skeletonderdelen is het geslacht bekend, zij hebben waarschijnlijk toebehoord aan

vrouwelijke individuen. Van twee andere skeletonderdelen is een periodedatering bekend, zij komen waarschijnlijk beiden uit de Late Bronstijd. Ten slotte is van 8 individuen de leeftijd vastgesteld. Hiervan waren er zeven volwassen en één een tiener van 15-20 jaar oud. Tot de contexten waarin deze skeletfragmenten zijn gevonden, horen bijvoorbeeld de stort of losse contextloze vondsten in het veld.

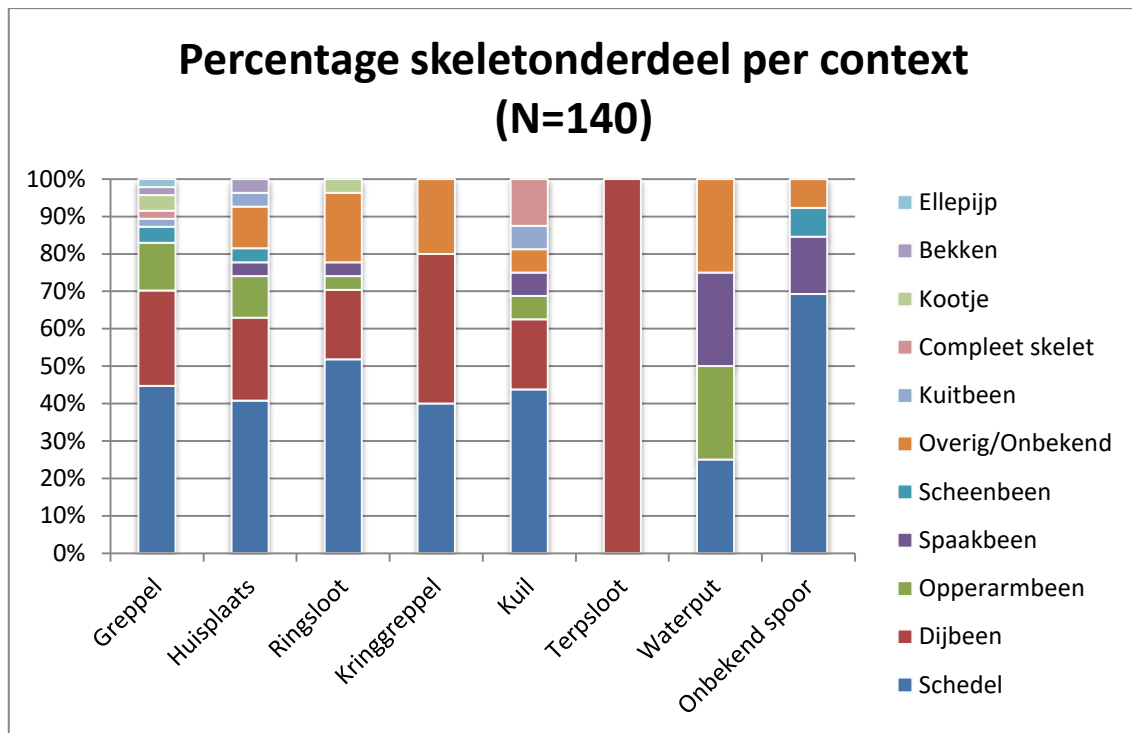
3.3: Algemene patronen:

Skeletonderdelen in niet-grafcontexten:

Opvallend is dat in bijna alle contexten de schedel het meest voorkomt, gevolgd door het dijbeen (Fig. 6, 7 en 8). Het aandeel van deze twee skeletonderdelen is in bijna alle contexten ook weinig verschillend. De schedel maakt tussen de 40 en 50 % uit van alle skeletresten en het dijbeen ongeveer 20 %. Alleen de andere wat minder vaak voorkomende skeletonderdelen verschillen in grotere mate van context tot context. De uitzonderingen (terpsloot en waterput) zijn maar weinig significant door een te klein aantal totale skeletvondsten. Overigens zijn er ook niet veel skeletresten uit de kringgreppels bekend.

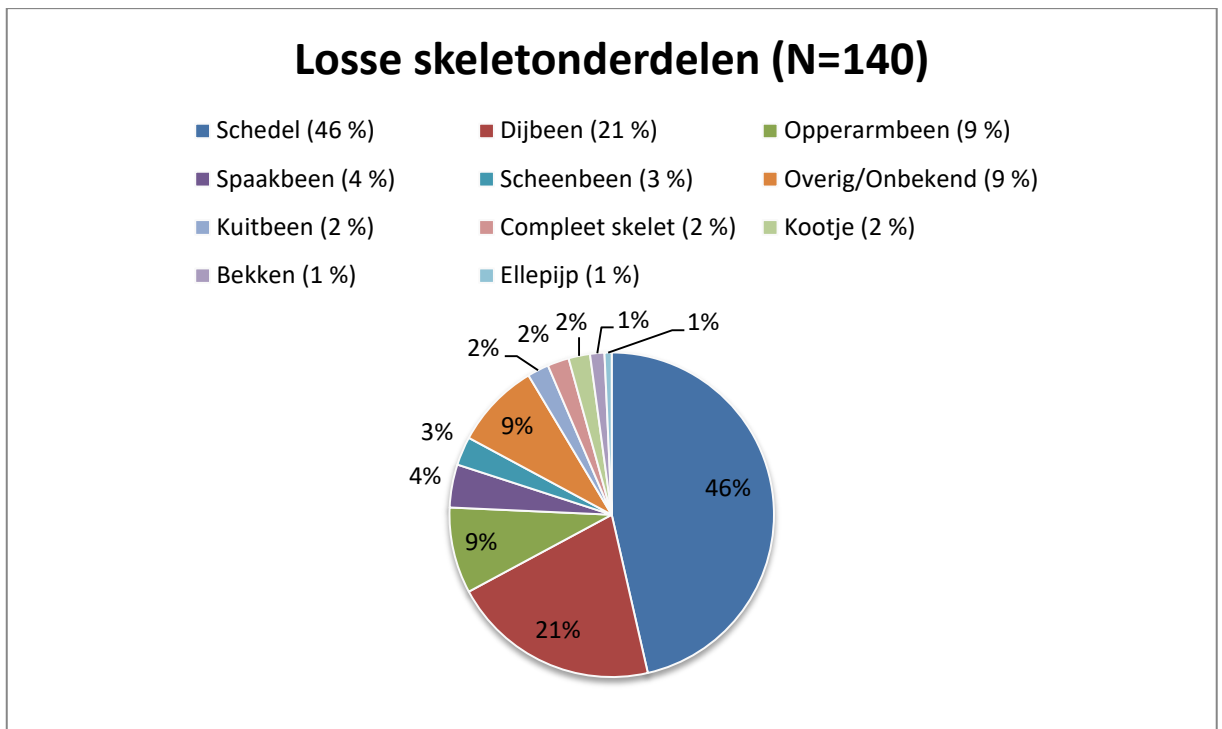

Figuur 8: Skeletonderdelen in de verschillende niet-grafcontexten.

Figuur 9: Percentages van verschillende skeletonderdelen in niet-grafcontexten.

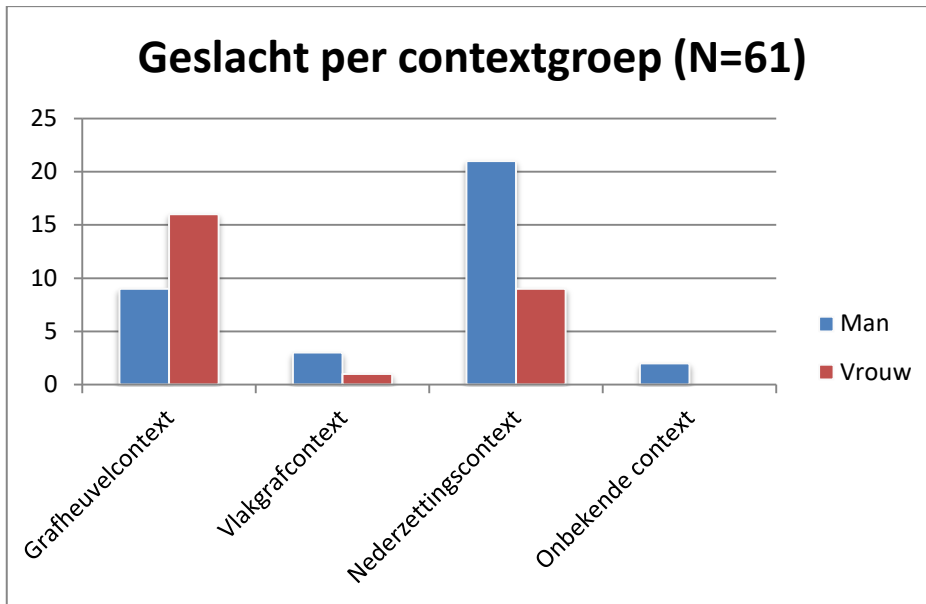
Bij elkaar opgeteld is maar liefst 88 % van de gevonden botresten uit nederzettingscontexten afkomstig van de schedel of één van de lange botten. En het aandeel lange botten en schedelfragmenten uit de ringsloten rondom grafheuvels is 78 %. Slechts twee skeletonderdelen uit nederzettingscontexten zijn afkomstig van de romp, dit betreft beide een bekkenfragment. Dat is iets meer dan 1 % van het totaal. Het overige percentage komt door onbekende menselijke skeletresten of complete skeletten die waren gevonden in nederzettingscontexten. Zelfs in de ringsloten is maar één rompfragment gevonden, een stuk van de torso tijdens de opgraving van Enkhuizen Tumulus I (Bakker 1974, 7). Dit zou neerkomen op een representatie van 4 %, waarbij de overige 18 % van de fragmenten opnieuw onbekend zijn. Bij de ringslootcontext is het zelfs nog goed mogelijk dat dit ene torsofragment afkomstig is van een verploegd inhumatiegraf uit de grafheuvel, gezien de directe nabijheid.

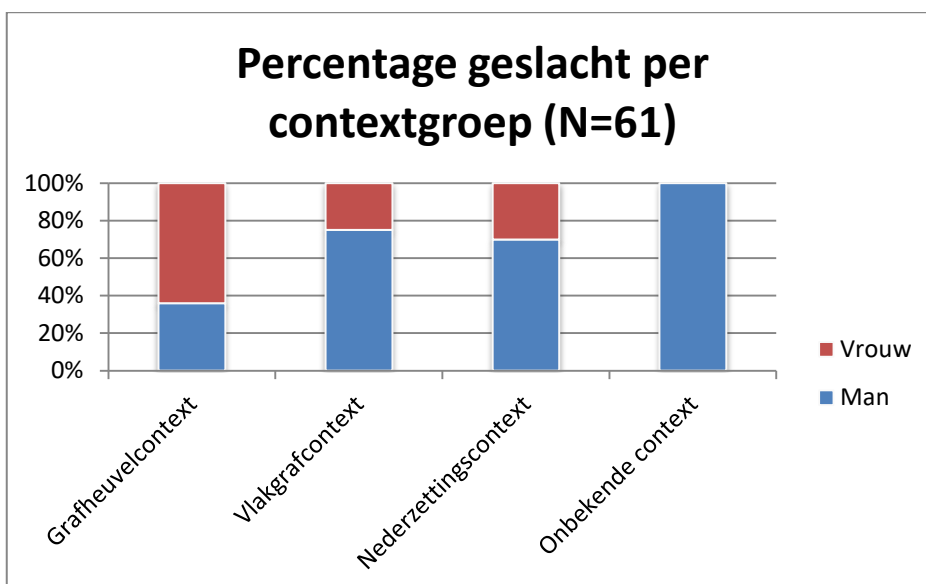
Figuur 10: Percentage van de verschillende losse skeletonderdelen in alle niet-graf contexten.

Geslacht:

Zeer opvallend is de geslachtverdeling per contextgroep (Fig. 11 en 12). In totaal zijn er 28 individuen van het vrouwelijke geslacht en 33 van het mannelijke geslacht gevonden. Er zijn echter (veel) meer vrouwelijke individuen (64 %) in grafheuvels aangetroffen dan mannelijke individuen (36 %). Dit lijkt juist andersom het geval te zijn voor de gevonden skeletresten/individuen in nederzettingscontexten (respectievelijk 31 en 69 %). De geslachtverdeling in vlakgraven is niet met veel zekerheid uit deze cijfers af te leiden omdat er simpelweg te weinig individuen bekend zijn.

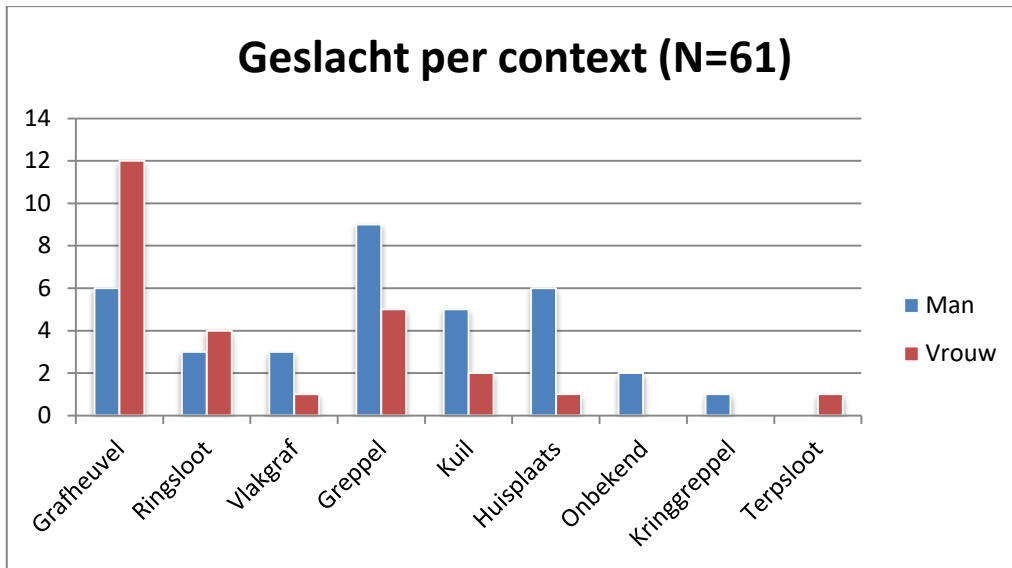

Figuur 11: Geslacht per contextgroep.

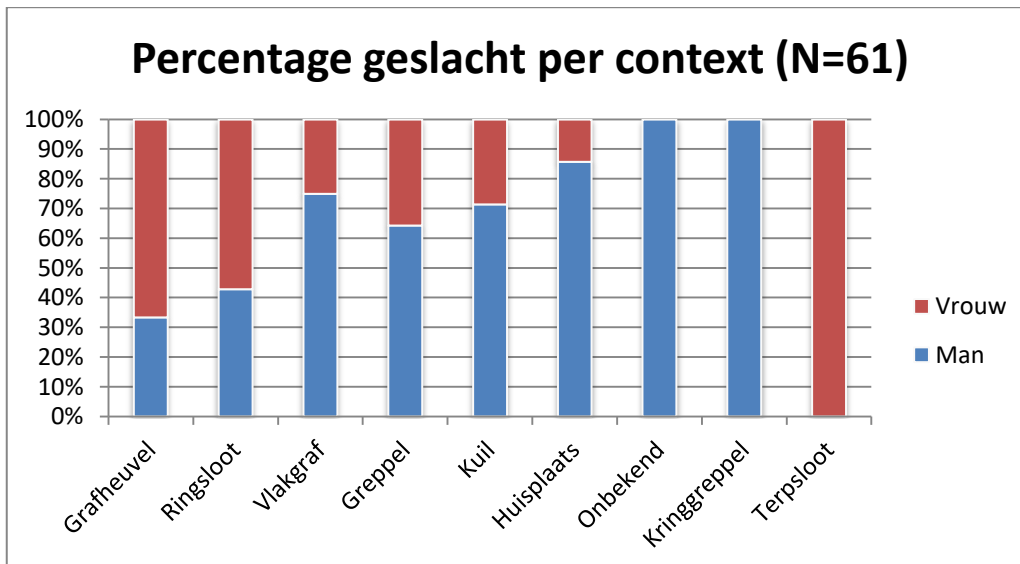

Figuur 12: Percentage geslacht per contextgroep.

Als men vervolgens de contextgroepen verder opsplijt zijn er een aantal veranderingen (Fig. 13 en 14). De bezetting van grafheuvelgraven door vrouwelijke individuen wordt nog duidelijker dan in grafheuvelcontext in het algemeen al het geval was. In de ringsloot hebben de vrouwelijke individuen nog steeds de overhand maar wordt dit wel een stuk minder uitgesproken. Wat opvalt aan de verschillende nederzettingscontexten is dat de mannen in de context van de huisplaats veel sterker oververtegenwoordigd zijn dan in greppelcontext. De geslachtverdeling in kuilcontexten ligt hier tussenin. Geslacht lijkt geen verband te hebben met het aantreffen van bepaalde losse skeletonderdelen.

Figuur 13: Geslacht in verschillende contexten.

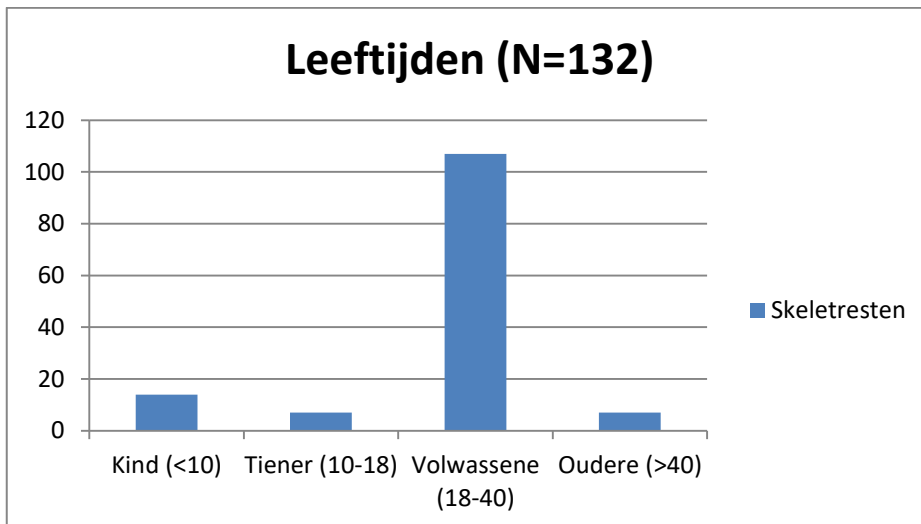

Figuur 14: Percentage geslacht in verschillende contexten.

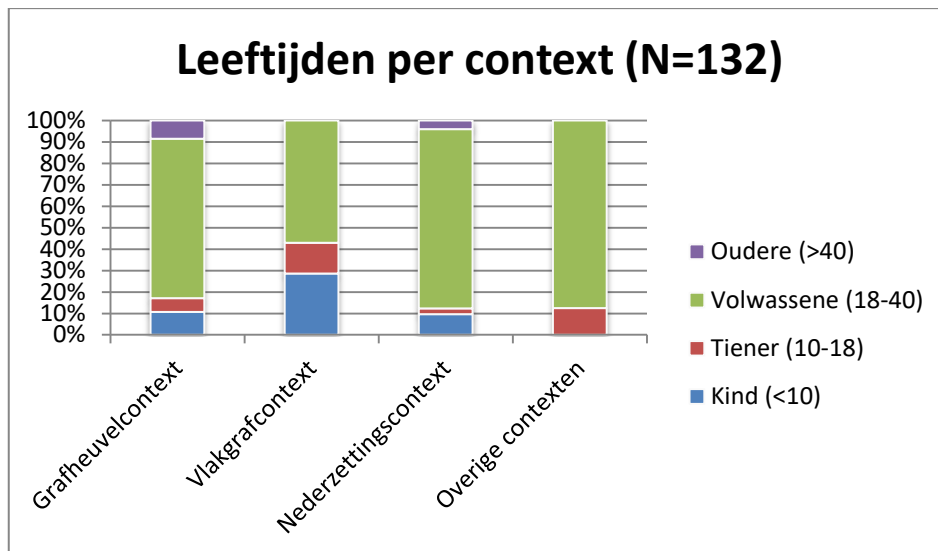
Ten slotte lijkt het erop dat individuen, die op de linkerzijde in een grafheuvel waren begraven waarschijnlijk van het mannelijk geslacht zijn geweest (alle 2), terwijl de individuen op de rechterzijde voor zover bekend vrouw zijn geweest (2). Deze individuen lagen zowel gestrekt als gehurkt. Er is geen soortgelijk patroon te ontdekken voor de skeletten die niet op de zij waren begraven. Ook de oriëntatie lijkt hier niet van af te hangen.

Leeftijd:

Veruit de meeste individuen waren volwassen ten tijde van sterven (Fig. 15). Een preciezere onderverdeling in de categorie volwassenen is helaas niet mogelijk vanwege de meestal zeer globale leeftijdsdeterminaties. En de exactere leeftijdsdeterminaties waren ook niet in eenduidige categorieën op te splitsen. Het aantal jonge kinderen dat is teruggevonden is relatief groot. Dit zijn er namelijk twee keer zoveel als het aantal teruggevonden tieners. De verhouding in leeftijd tussen nederzettingscontext en grafheuvelcontext lijkt hierbij niet heel veel te verschillen (Fig. 16). In grafheuvelcontext zijn tieners en ouderen wel iets beter gerepresenteerd. De verhouding in vlakgrafcontext ziet er echter heel anders uit. Het aantal kinderen en tieners lijkt daar namelijk veel beter gerepresenteerd dan in de andere contexten. Helaas zijn er te weinig vlakgraven gevonden om hier een al te grote waarde aan te hechten. Een verband tussen leeftijd en de verschillende gevonden skeletonderdelen in de niet-grafcontexten lijkt er niet te zijn en een verband tussen leeftijd en geslacht is er evenmin.

Figuur 15: Bepaalde leeftijden van de verschillende gevonden individuen/skeletresten.

Figuur 16: Percentage van de bepaalde leeftijden per contextgroep.

Afkomst:

Ten slotte is bij een aantal individuen een strontiumisotopen-analyse gedaan. Op basis van dit Strontiumisotopen-onderzoek op sommige van de individuen zijn geen zeer opvallende patronen te herkennen. Twee individuen bleken lokaal te zijn en twee individuen niet-lokaal, een ander individu heeft verschillende fases in haar leven in verschillende gebieden doorgebracht.

Conclusie:

De vondstomstandigheden van de menselijke skeletresten in de West-Friese contexten lijken dus erg te variëren. Toch zijn er wel degelijk een aantal opvallende patronen te destilleren uit de verschillende stukken informatie die zijn bijgehouden in de database. Zo lijken nederzettingscontexten de meest voorkomende contexten voor menselijke botresten in West-Friesland, zijn in grafheuvels meer vrouwen begraven, terwijl in de nederzettingscontexten meer mannelijke individuen zijn te vinden en lijken in de niet-grafcontexten vooral schedels en lange botten voor te komen. Deze opvallende patronen zullen in hoofdstuk 4 nader worden uitgewerkt.

Hoofdstuk 4:

In dit hoofdstuk zal worden gekeken of de resultaten uit hoofdstuk 3 significant zijn of eerder op toeval berusten en met behulp van de significante resultaten of de West-Friese dodenrituelen overeenkomen met die in andere delen van Nederland en Noordwest-Europa. Eerst komen de grafcontexten aan bod om de grafcultuur van West-Friesland in het Nederlandse en Noordwest-Europese geheel te kunnen plaatsen. Daarna wordt het fenomeen van menselijke skeletresten in niet-grafcontexten behandeld en wordt bepaald hoe waarschijnlijk het is dat het om een intentionele depositie gaat. Ook wordt gekeken hoe uniek dit fenomeen nu eigenlijk is als men het vergelijkt met soortgelijke fenomenen andere delen van Noordwest-Europa. Daarbij moet men er rekening mee houden dat een overeenkomst in archeologische termen niet hoeft te duiden op een overeenkomst in (een deel van) het dodenritueel. Een verschil in archeologische termen duidt echter wel op een verschil in (een deel van) het dodenritueel.

4.1: Grafheuvels:

Het is de meest logische stap om te beginnen met de grafheuvels. Hierover is veruit het meeste bekend en het meeste geschreven. Zowel over de grafheuvels in West-Friesland als in de omliggende regio's. Het vergelijken van de grafheuvels kan in termen van tijdsdimensie, de lijkbehandeling, de primaire en secundaire graven, de randstructuur en de individuele kenmerken van de doden.

Algemene kenmerken van de grafheuvels:

De West-Friese grafheuvels hebben veruit het vaakste een ringsloot, enkelen hebben een palenkrans, maar bij geen van de heuvels ontbrak een randstructuur (Steffens 2013, 52). Dit lijkt gedeeltelijk overeen te komen met een landelijk beeld, waarbij van de Vroege tot Late Bronstijd zowel palenkransen als ringsloten voorkwamen. Een verschil is echter dat in de rest van Nederland wel grafheuvels zonder randstructuren zijn aangetroffen gedurende de Bronstijd (Lohof en Drenth 2016, 65; Theunissen 2009, 77). Dit kan echter ook te maken hebben met de slechtere zichtbaarheid van randstructuren in andere delen van het land, bijvoorbeeld door bodemvorming (Bourgeois 2013, 33).

De afmetingen van de heuvellichamen en de diepte van de ringsloten lijken in West-Friesland overeen te komen met die van de rest van het land. De vorm lijkt soms iets af te wijken wegens de rechthoekige grafheuvelvormen in West-Friesland, die niet in de rest van het land voor lijken te komen. Ook de niet-monumentale toevoegingen aan de West-Friese heuvels zijn verschillend met de rest van het land. In West-Friesland betreft dit

namelijk palenrijen met aan weerszijden een greppel, terwijl dit in de rest van het land enkel de palen rijen betreft (Steffens 2013, 62-64). Deze greppels lijken aan te sluiten bij de rest van het greppellandschap in Bronstijd West-Friesland.

Datering:

Bij de datering van de West-Friese grafheuvels wordt meestal uitgegaan van (het einde van) de Midden-Bronstijd A. Dit is echter slechts op één C-14 datering uit West-Friesland gebaseerd. Daarnaast wordt vooral verwezen naar de situatie in de rest van het land, waar de meeste grafheuvels uit de Midden-Bronstijd A dateren (Roessingh 2018, 310; Steffens 2013, 46). Aan de hand van meer recent onderzoek blijkt dat veel bijzettingen ook uit latere periodes (tot in de Late Bronstijd) komen en dat een datering van de bouw van (bijna) alle grafheuvels in de Midden-Bronstijd A voor West-Friesland niet zeker is (Roessingh 2018, 311). Voor de gegevens van andere gebieden ben ik uitgegaan van de Midden- en Late Bronstijd (1800-800 v. Chr.). Door het bereik te vergroten, is het namelijk mogelijk om fenomenen van elders en oostelijk West-Friesland, die in de tijdsdimensie slechts gedeeltelijk overeenkomen, toch met elkaar te kunnen vergelijken.

Dodenbehandeling:

In West-Friesland lijken de drie verschillende vormen van lijkbehandeling in grafheuvels (inhumatie, crematie en brandskelet) gelijktijdig voor te komen. Zowel voor, tijdens als na de periodedatering van de crematiegraven (Midden-Bronstijd B) zijn namelijk inhumatiegraven bekend. Omdat er echter maar één periodedatering van een brandskeletgraf is, kan deze conclusie bij de brandskeletten echter niet op een zelfde manier worden onderbouwd. Het is aan de hand van de dateringen in theorie namelijk nog mogelijk dat de brandskeletgraven alleen in de Late Bronstijd voorkwamen, na het gebruik van de inhumatie- en crematiegraven. De gelijktijdigheid van brandskeletgraven is wel op een andere wijze te onderbouwen. Er zijn namelijk grafheuvels bekend waarbij brandskeletgraven in het midden van de heuvel aanwezig zijn (als primaire graven), terwijl (enkele van) de nabijzettingen uit inhumatiegraven bestaan (Bakker 1974, 3-4). Deze gelijktijdigheid in de drie vormen van lijkbehandeling is niet zo uitzonderlijk, ook in de rest van Nederland was dit in de midden-Bronstijd het geval (Bourgeois 2013, 35-36). Maar hoewel de tijdspanne van de verschillende methodes in lijkbehandeling overeen lijkt te komen met andere gebieden in Nederland, komen de drie methodes naar verhouding niet even vaak voor.

**Oostelijk West-
Friesland Zuid-Nederland
en oostelijk
Vlaanderen Noordoost-
Nederland**

Primaire crematiegraven	82% (9)	62% (71)	39% (60)
Primaire inhumatiegraven	18% (2)	38% (43)	61% (93)
Secundaire crematiegraven	13% (3)	92% (143)	13% (60)
Secundaire inhumatiegraven	88% (21)	8% (12)	87% (407)

Tabel 1: Het aandeel crematie- en inhumatiegraven uit grafheuvels in verschillende gebieden gedurende de (Midden-)Bronstijd. Graven uit oostelijk West-Friesland kunnen uit de Late Bronstijd dateren en graven uit Zuid-Nederland en oostelijk Vlaanderen en Noordoost-Nederland kunnen uit de Vroege Bronstijd dateren. De data voor Zuid-Nederland en oostelijk Vlaanderen komt van Theunissen (Theunissen 2009, 79-80) en de data voor Noordoost-Nederland komt van Lohof en Drenth (Lohof en Drenth 2016, 72-74). De categorie crematiegraven betreft voor West-Friesland in dit geval ook de brandskeletgraven. De absolute aantallen staan tussen haakjes vermeld.

Aan de hand van de database kan worden gesteld dat in West-Friesland de individuen in primaire graven het vaakst werden verbrand (tab. 1), terwijl de individuen in secundaire graven juist het vaakst werden geïnhumeerd. De meeste primaire verbrandingsgraven in West-Friesland waren brandskeletgraven (3 crematiegraven en 6 brandskeletgraven). Men moet hierbij wel in het achterhoofd houden dat het niet zeker is of het hier ook daadwerkelijk om primaire graven gaat of dat het centrale secundaire graven betreft die hier ook onder de noemer primair zijn geplaatst (Bourgeois 2013, 28-29). Over de brandskeletgraven is niet veel bekend omdat er niet of nauwelijks fysisch-antropologisch onderzoek naar is gedaan (Steffens 2013, 57), maar het zijn meestal langwerpige graven die verbrande resten bevatten (Bakker 1974, 3). Aan de hand van het gegeven dat men de houding van een brandskelet heeft kunnen vastleggen (Bakker en Brandt 1966, 190-191), ga ik er echter vanuit dat de verbrande skeletresten (in een aantal gevallen) in anatomisch verband in de grafkuil zijn gelegd. Het lijkt er verder op dat in het verleden een brandskeletgraf het meeste tijd heeft gekost om te maken. Zo moest men (net als bij inhumatiegraven) een groot langwerpig graf graven en daarnaast de verbrande botresten (soms) in anatomisch verband daarin leggen. Tevens lijken de brandskeletgraven relatief het rijkst aan vondsten (voor zover in West-Friesland gesproken kan worden over vondstenrijkdom).

Ook in het zuiden van het Nederland waren de primaire graven vooral crematies, maar was de verhouding tussen crematie- en inhumatiegraven wel een stuk gelijkmatiger verdeeld (tabel 1). Bij de secundaire graven lag de verhouding echter heel anders dan in West-Friesland. Want in het zuiden ging het ook hierbij vooral om crematiegraven (dit keer met een minder gelijkmatige verdeling), terwijl in West-Friesland de secundaire graven vooral inhumatiegraven waren. De crematieresten kwamen in het zuiden vaak voor in een urn (Lohof en Drenth 2016, 71-72), een ander verschil met West-Friesland omdat daar een dergelijke grafcontext nog nooit is aangetroffen.

Net als in West-Friesland kwamen in het zuiden de crematieresten in een grafkuil (in West-Friesland zouden dit brandskeletgraven worden genoemd) wel significant vaker voor in een primair graf dan in een secundair graf. Dit was echter weer omgekeerd voor de graven met crematieresten in een boomstamkist (de andere vorm van brandskeletgraven), zij kwamen in het zuiden 9 keer als primair graf en 22 keer als secundair graf voor (Theunissen 2009, 79-80). In oostelijk West-Friesland is er maar één boomstambrandskeletgraf gevonden, waarbij het niet bekend is of het een primair of secundair graf betrof.

In Noordoost Nederland waren er in de (Vroege en) Midden-Bronstijd veel meer inhumatiegraven dan crematiegraven (Lohof 1994, 106). Tevens kwamen in tegenstelling tot de grafheuvels in het zuiden, urnengraven net als bij oostelijk West-Friesland in het noordoosten niet voor (Lohof en Drenth 2016, 71-72). Tevens was er net als in West-Friesland ook in hier bij secundaire graven een grote voorkeur voor inhumatie (tabel 1). De lijkbehandeling van de primaire graven in West-Friesland week echter af van die van Noordoost Nederland. Een overeenkomst hierbij is echter wel weer dat in het noordoosten verhoudingsgewijs vaker een primair crematiegraf voorkomt dan een secundair crematiegraf. Brandskeletgraven komen net als in West-Friesland en het zuiden van Nederland ook vaak in het Noordoosten voor, soms gepaard met boomstamkisten. Gesuggereerd wordt dat in lange boomstamkisten soms een geïnhumeerde volwassene met een gecremeerd kind zou zijn begraven (Theunissen 2009, 97). Dit zou opvallend zijn omdat het omgekeerde in West-Friesland is aangetroffen. In twee gevallen is er hier namelijk een brandskeletgraf bekend van een gecremeerde volwassene samen met een geïnhumeerd kind.

Uit de rest van Nederland zijn een stuk minder Bronstijdgrafheuvels bekend of is er minder onderzoek gedaan naar de lijkbehandeling. In het duingebied in het westen van Nederland zijn slechts 7 bronstijdgrafheuvels gevonden. Deze bevatten zowel inhumatie als crematiegraven, maar de verhouding daartussen is verder niet bekend. Een

vergelijking op basis van de lijkbehandeling is dus niet goed mogelijk. Het is wel opvallend dat er maar zo weinig grafheuvels in het westen voorkomen, terwijl dit er in West-Friesland minimaal 174 zijn (Steffens 2013, 65). Dit is des te opvallender als men overweegt dat West-Friesland relatief dicht bij het duingebied is gelegen.

In het midden van Nederland (rondom de Veluwe) zijn niet veel van de aanwezige Midden-Bronstijdgrafheuvels onderzocht. Van degenen die wel onderzocht zijn lijken er meer crematiegraven te zijn geweest dan inhumatiegraven (Bourgeois 2013, 63, 65, 75, 86-88). De primaire en secundaire graven van enkele onderzochte grafheuvels op de Veluwe (Garderen-Bergsham en Apeldoorn-Wieselse weg) waren vooral crematiegraven. De primaire graven dateren uit de Midden-Bronstijd A. De secundaire graven dateren aan het einde van de Midden-Bronstijd A of het begin van de Midden-Bronstijd B (Bourgeois en Fontijn 2015, 50-61). De verhouding tussen crematie- en inhumatiegraven is in dit gebied dus nog onzeker. Maar aan de hand van deze gegevens lijkt het er wel op dat hier meer secundaire crematiegraven waren dan in oostelijk West-Friesland en net als in oostelijk West-Friesland een voorkeur voor crematie bij de primaire graven.

In gebieden uit de omliggende landen vond een zelfde soort grafheuvelritueel als in Noordoost-Nederland of Zuid-Nederland plaats. In Noordwest-Duitsland liep het Noordoost-Nederlandse grafheuvellandschap door, zoals de verspreiding van de zogenaamde “Elpcultuur” al doet vermoeden (Fokkens 2005, 360-361; Theunissen 2009, 97). In het oostelijke deel van Vlaanderen ging op gelijke wijze het Zuid-Nederlandse grafheuvellandschap verder, deels in overeenstemming met de verspreiding van de zogenaamde “Hilversumcultuur” (Fokkens 2005, 360-361; Theunissen 2009, 35-104; de Reu 2012, 58).

Grafgiften:

In de West-Friese bronstijdheuvels zijn maar heel weinig grafgiften gevonden. Dit komt overeen met het beeld in de rest van Nederland. Daar zijn ook relatief weinig grafgiften aangetroffen in Bronstijdgraven (Theunissen 2009, 86). Zo zijn in het noordoosten slechts 15 % van de graven met een grafgift toebedeeld. Deze 15 % is wel nog steeds aanzienlijk meer dan in oostelijk West-Friesland. Want zelfs als men in oostelijk West-Friesland de dierenbotten meerekent als grafgift, is maar in 10 % van de gevallen een grafgift aanwezig. Een ander verschil ten aanzien van de grafgiften met het noordoosten van Nederland is de context. In het noordoosten zijn alleen bronzen grafgiften gevonden in inhumatiegraven (Lohof 1994, 106-109), terwijl het enige grafheuvelgraf met een bronzen grafgift in West-Friesland een brandskeletgraf was. Niet alleen in het Noordoosten van Nederland maar ook in het Zuiden kwamen grafgiften niet vaak voor.

Ze zijn slechts in 9,4 % van de graven aangetroffen, sterk overeenkomend met West-Friesland (Theunissen 2009, 55, 86). De relatieve schaarste van (bronzen) grafgraven in de grafheuvelgraven lijkt dus een welbekend fenomeen te zijn in Bronstijd Nederland, waarbij West-Friesland geen uitzondering vormt.

Oriëntatie en houding:

De oriëntatie van grafheuvelgraven in het Noordoosten van Nederland was meestal N-Z/NW-ZO of O-W. Als dit net als bij de graven in West-Friesland ook gemeten is van hoofd naar voeteneind, dan komt het aardig overeen met de oriëntaties van graven in de West-Friese grafheuvels. Echter komt in de West-Friese heuvels O-W meer voor dan N-Z/NW-ZO, terwijl in de heuvels in het Noordoosten van Nederland N-Z/NW-ZO juist het meest voorkomend is (Lohof en Drenth 2013, 73).

Geslacht:

Bij de grafheuvelgraven in oostelijk West-Friesland lijken de vrouwelijke individuen de overhand te hebben. De overrepresentatie van vrouwen in de West-Friese grafheuvels kan echter wel naar beneden worden bijgesteld mochten de skeletresten uit de ringsloten afkomstig zijn van verstoorde grafheuvelgraven. In de ringsloten is het aandeel van mannelijke en vrouwelijke individuen namelijk ongeveer gelijk. Dit lijken echter in de meeste gevallen geen verstoorde graven te zijn omdat net zoals in de nederzettingcontexten, in de ringsloten slechts schedelfragmenten en lange botten lijken voor te komen. Dat is niet het geval in de grafheuvelgraven, waar complete skeletten zijn begraven. Het lijkt er dus op dat de grote overrepresentatie van vrouwen in grafheuvelgraven wel degelijk significant moet zijn geweest.

Het vergelijken van deze overrepresentatie met de grafheuvels in andere delen van Nederland is lastig. In andere delen van Nederland is bij inhumatiegraven het geslacht namelijk op basis van de mogelijke grafgraven vastgesteld. Dit is problematisch om verschillende redenen: 1. De grafgraven die met een bepaald geslacht te maken hebben kunnen per periode veranderen (Walton Rogers 2007, 240-241). 2. Er kan sprake zijn van uitzonderingen waarbij een man met “vrouwelijke grafgraven” is begraven of andersom (Scopacasa 2010, 122, 125; Shipley 2015, 272-274). 3. Het zou ook zo kunnen zijn dat bij het ene geslacht vaker grafgraven werden meegegeven dan bij het andere geslacht, waardoor er een kromme overrepresentatie is ontstaan. 4. Tevens zijn er maar weinig inhumatiegraven met grafgraven bekend uit deze periode, waardoor de vergelijking niet zo significant is. Een vergelijking op basis van de skeletresten, zoals in oostelijk West-

Friesland, kan men in grote delen van Nederland niets afleiden omdat de grond te zuur is voor een goede conservatie (Theunissen 2009, 95).

Wat de crematiegraven betreft, wordt het geslacht op een betrouwbaardere manier vastgesteld. Dit gebeurt namelijk aan de hand van de crematieresten zelf, die dankzij hun verbrande staat beter bewaard zijn gebleven. In het zuiden van Nederland en oostelijk Vlaanderen is het geslacht in de primaire crematiegraven gelijkmatig (4 mannen om 3 vrouwen), terwijl de vrouwen duidelijk de overhand hebben in de secundaire crematiegraven (1 man om 9 vrouwen (Theunissen 2009, 96)). In West-Friesland is het geslacht van de primaire graven grotendeels onbekend (één van de elf is gedetermineerd, diegene was van het vrouwelijke geslacht). Maar bij de secundaire graven zijn in West-Friesland de mensen van het vrouwelijke geslacht inderdaad ook in de meerderheid. Ook deze gegevens zijn echter niet bijzonder bruikbaar omdat het slaat op slechts één van de manieren van lijkbehandeling. Tevens zijn er maar weinig crematiegraven in West-Friesland bekend en kan deze manier van lijkbehandeling dus ook niet goed worden vergeleken. In het Noorden van het land zijn verder geen gegevens bekend van het geslacht van de individuen uit de grafheuvelgraven.

Leeftijd:

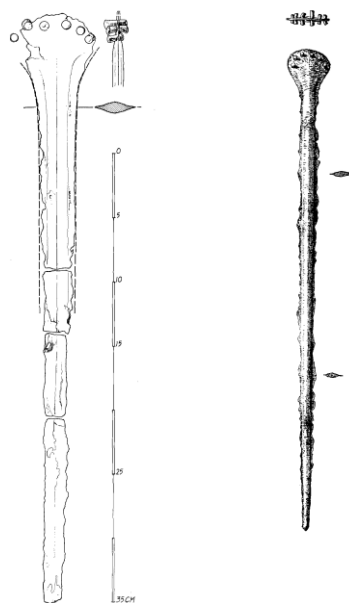
In de West-Friese grafheuveld is het aantal kinderen een stuk kleiner dan het aantal volwassenen. Dit kan door drie dingen komen: Ten eerste door het makkelijker vergaan van kinderskeletten in de grond. Daarnaast kan het ook komen doordat het lastiger is om kinderskeletresten te vinden in een opgraving. Of het kan zijn dat er een andere voor ons onbekende dodenbehandeling in het verleden is gebezigd, waarbij vooral dode kinderen waren betrokken.

In de rest van Nederland verschilt het hoeveel kindergraven er zijn teruggevonden. In Noordoost Nederland zijn net als in oostelijk West-Friesland ook maar weinig kinderen in grafheuvelds teruggevonden (Lohof 1994, 113). Bij de crematiegraven in het zuiden zijn kinderen echter zowel in de primaire (27 volwassenen tegenover 8 kinderen) als in de secundaire graven (28 volwassenen tegenover 18 kinderen) veel beter vertegenwoordigd dan in West-Friesland (Theunissen 2009, 96). Dit zou te maken kunnen hebben met het minder vergankelijke verbrande botmateriaal. Echter neemt dit in West-Friesland (waar er goede conserveringsomstandigheden zijn) niet helemaal de onderrepresentatie weg.

4.2: Vlakgraven:

In het zuiden van het Nederlandse taalgebied kwamen gedurende de Midden-Bronstijd maar weinig vlakgraven voor, er zijn er maar vijf bekend. Dit zijn er relatief veel minder dan de 7 vlakgraven in de veel kleinere regio van oostelijk West-Friesland. Tevens waren de vlakgraven in het zuiden anders dan die in West-Friesland. De vlakgraven in het zuiden konden namelijk ook crematieresten bevatten, terwijl die in West-Friesland allemaal inhumatiegraven waren (Theunissen 2009,73). Ook uit het noordoosten van Nederland en het noordwesten van Duitsland zijn vanaf de Midden-Bronstijd B vlakgraven bekend. Daar dan wel met enige regelmaat, maar net als in het zuiden bestond ook hier de begraafwijze uit zowel inhumatie als crematie (Lohof 1994, 103; Theunissen 2009, 73-74).

Hoewel vlakgraven niet vaak voorkwamen in West-Friesland is hierin wel het meest opmerkelijke bronzen object gevonden, namelijk een bronzen rapier uit de Midden-Bronstijd B (fig. 17; Modderman 1964, 29-30, 36). Het rapier heeft vooral karakteristieken die behoren bij het verspreidingsgebied in West-Europa, maar heeft ook enkele kenmerken die vaker voorkwamen in Centraal-Europa. Het lijkt dus een soort hybride te zijn of behorend tot een nog onbekende variant, die geen gevonden parallel heeft (Butler 1964, 37, 39). Uiteindelijk vanwege verscheidene kenmerken uit verschillende Frans-Atlantische categorieën lijkt het rapier hiervandaan te zijn gekomen (Butler 1964, 40). Het lijkt dus een zeer waardevol geïmporteerd object te zijn geweest.

Figuur 17: Twee tekeningen van het bronzen rapier uit een vlakgraf (nr. 129) bij Zwaagdijk (Butler 1964, 38).

4.3: Depositie van mensenbotten in Nederzettingssporen (en ringsloten):

Het fenomeen van menselijke botresten in niet-grafcontexten is de meest opvallende manier waarop menselijke skeletresten in oostelijk West-Friesland zijn teruggevonden. De resultaten van de botresten in de nederzettingssporen en ringsloten uit hoofdstuk 3 kunnen helpen om uit te zoeken of zij daadwerkelijk door de bronstijdbewoners zelf daar zijn gedeponerd. Want het wordt niet door elke archeoloog onderschreven dat de menselijke botresten op intentionele wijze in de nederzettingssporen terecht zijn gekomen.

Een intentionele depositie:

Zo kwam Arnoldussen met een aantal natuurlijke verklaringen: De botresten zouden bijvoorbeeld in deze contexten terecht kunnen zijn gekomen door de verploeging van (grafheuvel)graven, vlakgraven of van andere soorten graven van complete skeletten in kuilen en/of greppels, zoals ook IJzereef (IJzereef 1981) dit al eerder heeft beweerd (Arnoldussen 2008, 271-272). Echter lijkt dit voor de vondsten uit oostelijk West-Friesland in ieder geval geen goede verklaring te zijn. Er zijn namelijk ook ten minste 56 skeletresten uit nederzettingcontexten bekend die niet in de nabijheid van grafheuvels of andere graven zijn gevonden. Daarnaast komen er alleen schedelfragmenten en lange botten uit de nederzettingcontexten terwijl het voor deze verklaring noodzakelijk zou zijn dat het gehele skelet over de nederzetting is verdeeld. Zowel inhumatiegraven uit de grafheuvels als de vlakgraven in West-Friesland bezitten namelijk een compleet skelet.

Verder is opgeworpen dat de botresten door honden zouden kunnen zijn verslept over het nederzettingsterrein (Arnoldussen 2008, 271-272). Ook deze verklaring gaat voor West-Friesland echter niet op vanwege twee redenen. Ten eerste zijn op slechts 4 van de skeletresten dierlijke vraatsporen aangetroffen en is er voor de opgravingen in Andijk (Andijk Zuid en Andijk Noord) door Aal een uitgebreid onderzoek gedaan naar de menselijke skeletresten, waarbij geen vraatsporen zijn aangetroffen (Aal 2015, 117, 134). Er moet dan dus zeker nog een andere manier zijn geweest waarop de botresten in hun respectievelijke contexten terecht zijn gekomen. En ten tweede zouden de veelvoorkomende schedelresten niet de meest gemakkelijke skeletonderdelen voor een hond zijn geweest om mee te nemen. Dit is ook te zien aan de enige botresten waarop wel vraatsporen zijn aangetroffen. Dit waren namelijk allemaal lange botten, waar dan ook de voorkeur van de honden ligt (Aal 2015, 128, 133; Marean en Spencer 1991, 656). De overrepresentatie van schedelresten staat dus ook haaks op deze theorie.

Om dan met enige mate van zekerheid te kunnen concluderen dat het om een intentionele depositie ging, is het nodig om uit te sluiten dat de overrepresentatie van schedels en lange botten op toeval berust of een logisch gevolg is van de tafonomie. De verhoogde interesse voor schedelresten ten opzichte van andere botresten door vrijwilligers (en archeologen) van de grootschalige opgravingen uit de vorige eeuw zou bijvoorbeeld een van de argumenten tegen de overrepresentatie van schedelresten kunnen zijn. Echter is bij opgravingen in de 21^e eeuw dezelfde overrepresentatie aangetroffen (Knippenberg 2019, 753-754). Bij deze 21^e-eeuwse opgravingen is bekend dat telkens alle gevonden botresten zijn verzameld en gedetermineerd op soort (Van der Linde en Hamburg 2013, 55-64; Roessingh en Lohof 2011, 191-221; Roessingh en Tol 2019, 543-588). Daarom verklaart dit voorkeursargument niet de overrepresentatie.

De overrepresentatie zou tevens deels verklaard kunnen worden door het grote aantal botfragmenten dat onderdeel van de schedel is, maar redenerend op deze wijze zou men ook meer kootjes en ribben verwachten, welke echter niet of nauwelijks zijn aangetroffen in de niet-grafcontexten. Overrepresentatie van lange botten en schedelfragmenten lijkt ook niet te komen door tafonomische processen. Want vooral dierlijke ribben en wervels, maar ook de andere skeletonderdelen, blijven onder dezelfde omstandigheden wel in de grond bewaard (Aal 2015; Aal *et al.* 2019, 549-550; Vaars 2007; Besselsen *et al.* 2002; Van der Linde en Hamburg 2014; Roessingh en Lohof 2011; Ioannidou 2003, 362-363). De enorme overrepresentatie van menselijke schedelresten en lange botten moet dan ook op intentionele wijze zijn gevormd.

Een regelmatig voorkomend fenomeen:

Daarnaast is het belangrijk om te weten te komen of dit fenomeen op structurele wijze voorkwam. Dit lijkt een bevestigend antwoord te hebben. Een kleine meerderheid van de gevonden skeletresten in oostelijk West-Friesland is namelijk gevonden in nederzettingsresten (53 %) en als men ook de losse skeletresten uit de ringsloten meeneemt is dat zelfs 66 %. Vanwege een aantal redenen kan deze overrepresentatie in werkelijkheid echter van een andere orde zijn geweest. Een aantal van de verschillende gevonden skeletonderdelen in nederzettingscontexten kan namelijk aan hetzelfde individu hebben toebehoord, terwijl in de grafheuvelcontext wel (bijna) complete skeletten zijn gevonden.

Echter zijn er ook redenen om aan te nemen dat de overrepresentatie in werkelijkheid juist groter was dan uit de gegevens blijkt. Het is namelijk goed voor te stellen dat men grafheuvels letterlijk tot op de bodem onderzocht heeft, terwijl slechts secties van bijvoorbeeld greppels werden uitgespit op vondsten. Ook is men bij het opgraven van

grafheuvels meestal een stuk alerter op het vinden van eventueel menselijk botmateriaal dan bij het opgraven van nederzettingssporen. Ten derde is er in het verleden specifiek naar grafheuvels gezocht zonder bij de opgravingen daarvan de omliggende nederzettingssporen ook te onderzoeken. Bij de latere nederzettingsofgravingen zijn echter wel de eventuele grafheuvels meegenomen die in het onderzoeksgebied lagen. Er zijn daardoor naar verhouding dus (iets) meer grafheuvels opgegraven dan nederzettingssporen. Ten slotte is de kans groter dat de skeletresten die uit een onbekende context kwamen oorspronkelijk in nederzettingcontexten zijn gedeponed dan dat ze van skeletgraven in de grafheuvels afkomstig zijn. Dit zou vooral kunnen gelden voor de vondsten die op de stort zijn gevonden. Hiermee zou het aandeel van losse skeletresten ten opzichte van de graven zelfs 73 % worden. Met dit alles in overweging lijkt de overrepresentatie in werkelijkheid dus eerder groter dan kleiner te zijn geweest dan uit de gegevens van de database blijkt. Dat betekent dat de depositie van schedels en lange botten in nederzettingcontexten zeker structureel is geweest en zelfs op grootschaligere wijze is gebeurd dan het begraven van individuen in grafheuvels en vlakgraven.

Twee categorieën:

Het lijkt er wel op dat deze depositie in twee categorieën moet worden onderverdeeld, namelijk in depositie van schedels en lange botten in nederzettingcontexten en de depositie hiervan in ringsloten rond de grafheuvels. De basis voor deze onderverdeling ligt bij twee redenen: Aan de ene kant het verschil tussen de verhoudingen in het geslacht van de personen in de nederzettingssporen aan de ene kant (69 % is man en 31 % is vrouw) en de ringsloten aan de andere kant (43 % is man en 57 % is vrouw). Aan de andere kant de verschillende aard van de contexten. Ringsloten zijn dan wel geen directe grafcontexten maar hebben wel een sterke verbinding met de grafheuvels, terwijl dit met de nederzettingssporen niet het geval hoeft te zijn.

4.4: Depositie van losse mensenbotten in Nederland:

Nu het fenomeen van losse schedelresten en lange botten in nederzettingcontexten en ringsloten als intentionele depositie kan worden benoemd, is het zaak om dit fenomeen waar mogelijk in een ruimtelijke context te plaatsen. Dit is nodig om te kunnen bepalen of het een West-Fries fenomeen betreft of dat het deel uitmaakt van een groter fenomeen dat zich over meerdere regio's uitstrekt. Allereerst kan worden gekeken naar de andere regio's binnen het huidige Nederland.

Er zijn in de rest van Nederland niet zoveel losse menselijke botresten buiten grafcontexten om bekend. Een gering aantal menselijke botfragmenten in het

rivierengebied komt echter wel uit nederzettingcontexten (kuilen, waterputten of paalgaten) en vondstenlagen. Overeenkomend met het fenomeen in West-Friesland betrof het hier ook vooral schedelfragmenten en lange botten (Arnoldussen 2008, 271). Naast het rivierengebied zijn ook enkele losse menselijke botresten uit nederzettingssporen, rivieren en moerasgebieden in het West-Nederlandse duingebied bekend. Echter zijn de meeste hiervan niet afkomstig uit de Midden- en Late Bronstijd maar uit de IJzertijd (van Kooten 2016, 131). Het betreft hier wel wederom vooral lange botten en schedels (van Kooten 2016, 137).

In de overige vooral oostelijke en zuidelijke regio's van Nederland zijn voor zover bekend geen losse menselijke botresten in de niet-grafcontexten aanwezig. Dit kan uiteraard komen doordat het fenomeen in andere delen van Nederland niet of nauwelijks voorkwam. Maar men moet het voorkomen van losse menselijke botresten in deze delen van Nederland zeker niet uitsluiten. Zo kan het zijn dat in de rest van Nederland door de slechtere conserveringsomstandigheden de botresten met de tijd zijn verdwenen en niet meer kunnen worden teruggevonden (Lohof 1994, 103; Theunissen 2009, 73-74). Dat deze resten juist in West-Friesland (en in het rivierengebied) wel zijn gevonden zou dan ook onder andere door de zeer goede conservatie in deze regio('s) kunnen komen. Tevens is het mogelijk dat met dit fenomeen geen rekening is gehouden tijdens de opgravingen in de andere delen van Nederland of dat de botresten niet altijd op soort zijn gedetermineerd.

4.5: Depositie van losse mensenbotten in Noordwest-Europa:

Naast voorbeelden in het binnenland zijn er ook in het buitenland verschillende locaties bekend waar menselijke botresten in nederzettingcontexten voorkwamen. Zo is dit in Groot-Brittannië een relatief veelvoorkomend fenomeen. Bijvoorbeeld een compleet skelet, een aantal schedelfragmenten in vijf verschillende greppels en een aantal lange botten uit een kuil (1500-1000 v. Chr.) zijn gevonden in de buurt van Battlesbury (Brück 2019, 42-43). Ook uit de periode daarna (1000-700 v. Chr.) zijn skeletresten uit huiselijke en nederzettingcontexten bekend. Bij de botresten uit beide periodes betrof het voornamelijk schedels en lange botten (Brück 2019, 51-52, 57). In 64% van de gevallen waren er schedels gevonden, vergeleken met in 46 % van de gevallen in West-Friesland. Verder waren in 25 % van de gevallen lange botten gevonden, dit was in West-Friesland 40 %. De overige gevonden botten in Engeland maakten 11 % uit van de in totaal gevonden botresten, in West-Friesland 14 % (Brück 1995, 249). Zeker als men het aandeel lange botten en schedelresten bij elkaar optelt, is er een duidelijke overeenkomst tussen de twee fenomenen. Het betreft dan 89 % van de botresten in Engelse contexten en 86 % van de botresten in West-Friese contexten.

Toch zijn er ook een aantal grote verschillen tussen het fenomeen in West-Friesland en Groot-Brittannië. Ten eerste had een deel van de menselijke botresten uit Groot-Brittannië snijsporen (Brück 2019, 42-43), wat in West-Friesland tot nu toe nog op geen enkel menselijk bot is aangetroffen. Daarnaast is ook het voorkomen van los verbrand menselijk botmateriaal in nederzettingscontexten een groot verschil met het West-Friese fenomeen. In West-Friesland is dit namelijk nergens aangetroffen (Brück 2019, 51). Tevens is in Groot-Brittannië het aandeel van gevonden mannelijke individuen in de nederzettingscontexten dan wel groter dan het aandeel van vrouwelijke individuen (namelijk 14 mannen tegenover 12 vrouwen uit de periode 1000-700 v. Chr. (Brück 1995, 249)), maar is het verschil een stuk minder groot dan in West-Friesland (20 mannen tegenover 9 vrouwen) en kan men in Groot-Brittannië zelfs niet van een overrepresentatie spreken omdat het verschil tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke individuen daarvoor te klein is.

Ook in Zweden is het fenomeen bekend. In Ryssgärdet en Svågertorp zijn namelijk twee schedelonderdelen uit verschillende nederzettingskuilen uit de Bronstijd aangetroffen (Erikson 2005, 243-245): Eén van een man en de ander van een vrouw. In een laag met gebrande stenen waren verder twee schedelfragmenten, een dijbeen en een opperarmbeen gevonden van waarschijnlijk verschillende volwassen mannen. Daarnaast is een dijbeen van een (zeer) jong individu gevonden in een spoor van een huisplaats (Erikson 2005, 247). Ook in Zweden bestaan daarbij opvallende overeenkomsten met het fenomeen in West-Friesland. Zo is in het Zweedse landschap Uppland ook een overrepresentatie bekend van schedels en lange botten. Dit is het geval bij zowel onverbrande botten als gecremeerde botresten uit nederzettingscontexten. Daarnaast zijn Lange botten en schedels ook overrepresentatief in Scandinavische crematiegraven (Erikson 2005, 247). Hier wordt echter ook meteen een belangrijk verschil met het fenomeen in West-Friesland gegeven, namelijk het voorkomen van verbrande botresten in de nederzettingscontexten.

Het derde land in Noordwest-Europa waar dit fenomeen bekend is, is Ierland. Hier zijn ook veel menselijke botresten gevonden in kuilen, greppels en fundatielagen (1500-500 v. Chr.). Het betreft daarbij wederom vooral schedels en lange botten, maar in de Ierse contexten komt ook de bekkenregio veelvuldig voor (Cleary 2018, 345). Daarnaast komen in Ierland zowel onverbrande als verbrande botresten in nederzettingscontexten voor (Cleary 2018, 347-348). En bij de gevonden schedels in Ierland komt het verder opvallend vaak voor dat het voorste deel van de schedel (het gezicht) eraf is gehakt (Cleary 2018, 345). Ook in het Ierse geval zijn er dus een aantal belangrijke verschillen ten opzichte van het fenomeen in West-Friesland.

Ten slotte is er een voorbeeld van losse menselijke skeletresten in nederzettingscontexten bekend uit Duitsland. In het oosten van Duitsland zijn namelijk een aantal schedelfragmenten in grote kuilen samen met aardewerk, dierenbotten en gebroken metalenobjecten aangetroffen (Harding 2000, 334-335). Ook hier lijkt het er dus op dat de schedel opzettelijk apart is genomen, maar van een wijdverspreid fenomeen lijkt hier echter geen sprake te zijn.

Zoals uit de bovenstaande casussen is gebleken blijkt het fenomeen van losse menselijke botresten in Noordwest-Europa niet uitzonderlijk te zijn, tevens is de voorkeur voor schedelresten en lange botten wijdverspreid. De kans is dan ook groot dat men op eenzelfde manier extra waarde hechtte aan deze specifieke skeletresten. Echter kan niet worden gesproken van een interregionale traditie. De aard van het West-Friese fenomeen wijkt namelijk te veel af van die in de andere regio's van Noordwest-Europa. Dit blijkt op basis van het voorkomen van snij- en haksporen op de botten en het voorkomen van verbrande losse menselijke botresten in de nederzettingssporen van de regio's in het buitenland.

Conclusie:

Al met al lijken de opvallende resultaten uit hoofdstuk 3 zeker significant te zijn. De zichtbare West-Friese dodenritueel lijken op zich echter niet uniek. Het is vooral de combinatie van variabelen die niet goed overeen komt met de omliggende gebieden. Zo is het fenomeen van grafheuvels en grafheuvelgraven met de benoemde verschillende soorten lijkbehandelingen niet beperkt tot oostelijk West-Friesland. Maar de verhoudingen tussen deze verschillende soorten lijkbehandelingen in grafheuvelgraven lijken toch te verschillen. Ook de patronen die tevoorschijn zijn gekomen door de resultaten van de losse menselijke botresten uit niet-grafcontexten lijken significant te zijn. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat het een intentionele depositie betreft. Voor dit fenomeen lijkt ongeveer hetzelfde te gelden als voor de grafrituelen. In de rest van Nederland zijn soms dezelfde onderdelen van het menselijk skelet in soortgelijke omstandigheden aangetroffen, maar dit is tot nu toe nog nergens op grote schaal gevonden. Binnen Nederland lijkt oostelijk West-Friesland daarmee dus een uniek fenomeen te hebben gekend. In andere regio's van Noordwest-Europa zijn echter wel soortgelijke fenomenen op relatief grootschalige wijze aangetroffen, bijvoorbeeld in Groot-Brittannië en Ierland. Echter wijken deze fenomenen ook op een aantal belangrijke punten van het West-Friese fenomeen af. Zo zijn elders in tegenstelling tot West-Friesland namelijk ook verbrande botresten in nederzettingcontexten aangetroffen en

zijn daar hak en slijpsporen op de botresten gevonden. Het fenomeen in oostelijk West-Friesland is dus intentioneel, structureel en op zichzelf staand.

Hoofdstuk 5: Menselijke resten in nederzettingscontexten

In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op het fenomeen van menselijke botresten in nederzettingscontexten. Eerst worden er mogelijke redenen gegeven voor de menselijke depositie van schedelresten en lange botten in de niet-grafcontexten. Vervolgens zal worden gekeken naar de mogelijkheid van deze depositie als dodenritueel. Hiervoor zal worden doorlopen welke dodenbehandeling de individuen, van wie de botresten afkomstig zijn, kunnen hebben gehad. Daartoe zal het proces stap voor stap worden doorlopen om dan per stap te kijken wat de verschillende mogelijkheden kunnen zijn geweest.

5.1: Mogelijke betekenissen van het dodenritueel:

Er zijn verschillende betekenissen van de depositie van menselijke botresten in niet-grafcontexten overwogen door de jaren heen. Dit kan gaan om zowel functionele als rituele redenen. Door de waarschijnlijkheid van deze redenen te bepalen kan uiteindelijk worden bekeken of het fenomeen van losse menselijke botresten een dodenritueel betreft of juist niet.

Allereerst wordt een functionele reden behandeld. Er is namelijk geopperd dat de botresten als afval in de sporen zouden kunnen zijn gegoooid (Arnoldussen 2008, 271-272). Dit is echter niet heel waarschijnlijk wegens de duidelijke overrepresentatie van lange botten en schedelfragmenten. Als de botresten als afval beschouwd zouden zijn geweest, dan zouden ook de skeletdelen van de romp hier terecht zijn gekomen. De bovengenoemde functionele reden voor het fenomeen lijkt dan ook zeer onwaarschijnlijk te zijn of is in staat om het fenomeen slechts ten dele te kunnen verklaren.

Ten tweede geeft Erikson een verklaring voor de menselijke botresten uit Zweedse nederzettingscontexten. Deze reden is ritueel en kan (maar hoeft nog niet per sé te) hebben geduid op bepaalde dodenrituelen. Hij overweegt namelijk mensenoffers, verminking van oorlogsslachtoffers of zelfs kannibalisme als mogelijke verklaringen (Erikson 2005, 254). De eerste twee van deze mogelijkheden zouden inderdaad de voorkeur voor de schedelresten kunnen verklaren. Zo was er in sommige culturen de gewoonte om schedels van overwonnen vijanden als trofeeën te verzamelen (Jammo 2014, 39-41). Maar dankzij het ontbreken van hak- en vraatsporen is het zeer onwaarschijnlijk dat er in de West-Friese casus sprake is geweest van kannibalisme of verminking van oorlogsslachtoffers. Echter is er nog wel de mogelijkheid dat de losse schedelresten en lange botten het resultaat kunnen zijn geweest van mensenoffers.

Ten slotte zou het een symbolische reden kunnen hebben gehad bij een voor hen reguliere dodenbehandeling. Brück stelt dat de specifieke menselijke skeletresten symbool hebben gestaan voor regeneratie en vruchtbaarheid (Brück 2019, 100-102). De schedel zou hierbij levenskracht kunnen hebben gegeven en zou daarom ook invloed hebben op de levenskracht van planten en dieren. Zo zouden de schedels in de bronstijdcultuur voor een verhoogde vruchtbaarheid gezorgd kunnen hebben (Jammo 2014, 41). De botresten zouden dan verspreid zijn geweest onder de verschillende inwoners van een nederzetting, zouden zijn uitgestrooid over een deel van het omringende akkerland of zouden terecht zijn gekomen in bepaalde symbolische grensgebieden (bijvoorbeeld liminale gebieden) van de nederzetting (Brück 2019, 66-67). Dit zou dan ook de reden zijn dat de skeletonderdelen in Groot-Brittannië zo vaak worden gevonden bij belangrijke symbolische overgangspunten, zoals ingangen en greppels (Brück 2019, 52).

Zulke liminale plekken staan voor de overgang van het gelimiteerde (huis, nederzetting, etc.) naar het ongelimiteerde (het open en onbegrensde landschap; Simmel 2012, 250). De menselijke botresten zouden daar dan bij speciale gelegenheden, zoals bij de bouw van een nieuw gebouw in de nederzetting, zijn gedeponed. Deze menselijke botresten en andere gedeponede artefacten en materialen zouden daarbij het collectief meer betekenis hebben gegeven. Zij zouden hebben benadrukt wie onderdeel van de nederzetting uitmaakte en wie niet (Brück 2018, 141-142).

Maar ook in Groot-Brittannië zijn menselijke botresten te midden van het huis, tuin en keukenafval aangetroffen (Brück 2019, 43). Een passende verklaring hierbij is dat men de skeletresten (schedels en lange botten) in huis heeft bewaard en dat dit later op wel of niet intentionele wijze verspreid is geraakt over het nederzettingsterrein (Theunissen 2009, 74). Van een aantal botresten uit Groot-Brittannië bleek namelijk dat die pas na 300 of 400 jaar zijn (her)begraven (Brück 2019, 57-58). Zij moeten dan dus lange tijd in een huishouden hebben gecirculeerd voordat ze in hun archeologische contexten terecht zijn gekomen.

Ook in oostelijk West-Friesland lijkt zo een symbolische reden het meest voor de hand liggend. De symboliek van regeneratie en vruchtbaarheid lijkt ook hier een goede kandidaat te zijn wegens de overrepresentatie van schedelresten en de verspreiding van de botresten in onder andere greppels. In deze twee opzichten lijkt de West-Friese situatie namelijk sterk op die in Groot-Brittannië. Ook het symbolisme van liminaliteit zou in West-Friesland het fenomeen gedeeltelijk kunnen verklaren. Greppels en huisgreppels zouden immers ook als overgangspunten of grenzen kunnen worden gezien. Tevens zouden de ringsloten als liminale plekken kunnen worden gezien, namelijk als overgang

tussen de wereld van de doden (grafheuvel) en de wereld van de levenden (nederzetting). De menselijke botresten die in ringslootcontexten zijn aangetroffen kunnen dus ook dezelfde soort symboliek hebben gehad. Omdat veruit de meeste menselijke botresten in West-Friesland op een dergelijke liminale plek zijn teruggevonden (107 in bovengenoemde liminale contexten tegenover 20 in niet-contexten, van de rest is de context niet helemaal bekend of niet per definitie liminaal of niet-liminaal), lijkt het er sterk op dat liminaliteit een belangrijke rol heeft gespeeld in dit tot nu toe onbekende dodenritueel.

5.2: Lijkbehandeling en depositie:

Nu het aannemelijk is geworden dat we te maken hebben met een dodenritueel moet er dieper op in worden gegaan hoe dit dodenritueel dan precies in zijn werk ging. Hiertoe zal hieronder het proces van een overleden individu tot aan de situatie waarin de archeoloog de botten is tegengekomen worden ontleed en stap voor stap worden beschreven. Hierbij wordt dan telkens gekeken wat de mogelijkheden kunnen zijn geweest en welke hiervan dan de meest waarschijnlijke is geweest om zo het dodenritueel gedeeltelijk te kunnen reconstrueren.

De eerste stap van het proces waarbij menselijke skeletresten in nederzettingscontexten terecht zijn gekomen is de dood van een individu. Het is in principe mogelijk dat het lijk van deze persoon al voor het selectieproces van de botten een ritueel zou kunnen hebben ondergaan. Sporen van een dergelijk ritueel zullen waarschijnlijk nooit tevoorschijn komen in het archeologische vlak omdat de grond niet hoeft te zijn geroerd. Echter moet men wel rekening houden met het mogelijke bestaan van een dergelijk ritueel om het grotere plaatje te kunnen schetsen.

Ontvlezing:

Vervolgens moeten er losse botresten uit het lijk van de overledene zijn gehaald. De manier waarop dit is gebeurd, zou ontvlezing (excarnatie) kunnen zijn geweest (Arnoldussen 2008, 271-272; Brück 2019, 56). Van een lijk met vlees er nog aan is het namelijk zo goed als onmogelijk om zonder te hakken de verschillende skeletonderdelen los te halen. Voor de botresten uit Groot-Brittannië zijn onder andere veel aanwijzingen voor ontvlezing. Er zijn namelijk veel snij- en vraatsporen op de botresten gevonden (Brück 2019, 56-57). Dit duidt op het wegsnijden van vlees door de bronstijdbewoners en/of het eraf eten van het vlees door aaseters en roofdieren. In West-Friesland hebben echter slechts 4 botresten vraatsporen. Andersoortige sporen zijn op de West-Friese botten niet aangetroffen (Aal 2015, 117, 134; Roessingh en Lohof 2011; Roessingh en

Vermue 2011). Het is dan ook onduidelijk op welke manier een dergelijke ontvlezing in deze regio moet zijn gebeurd.

Omdat er in oostelijk West-Friesland niet veel vraatsporen zijn aangetroffen, is ontvlezing op het loopvlak onzeker. Er bestaat namelijk een grote kans dat roofdieren bij een ontvlezing op het loopvlak met de botten aan de haal zouden zijn gegaan. Een ontvlezing op het loopvlak kan wel zijn gebeurd als men actief zulke dieren bij het lijk wegjoeg. Hierbij zou het bijvoorbeeld niet de bedoeling zijn geweest dat een hond eraan vrat, maar dat het toch incidenteel is gebeurd (vandaar die 4 incidentele vondsten van vraatsporen).

Als het lijk niet door roofdieren en aaseters is ontvleesd dan moet het voornamelijk door rotting zijn gebeurd. Dit verlengt echter wel de tijd die nodig is voor het lijk om in de skeletfase terecht te komen. Voordat het lijk van een varken met een menselijk gewicht zonder hulp van roofdieren en aaseters de skeletfase heeft bereikt, duurt het gemiddeld ongeveer 50 zomerdagen (Sutherland *et al.* 2013, 261). Het schoonpikken van een kadaver door aasgieren lijkt 3 dagen tot hooguit een maand te duren, afhankelijk van de precieze omstandigheden (Pilloud *et al.* 2016, 738-739). Hoewel het schooneten door roofdieren en aaseters dus sneller gaat, is het niet zo dat het laten rotten van een lijk zo lang duurt dat het kan worden uitgesloten. Vooralsnog lijkt het er dus op dat het lijk doormiddel van rotting is ontvleesd. De lijkengneur is echter niet om uit te houden (Martodirjo 1993 in Bubandt 1998, 53) en de ontvlezing zou dus op een plek relatief ver van de huizen moeten zijn gebeurd.

Mocht ontvlezing in de openlucht hebben plaatsgevonden zonder dat roofdieren erbij zouden kunnen zijn gekomen, dan moet het lijk of actief zijn beschermd door mensen of beschermd zijn geweest door bijvoorbeeld een afgesloten ruimte, bijvoorbeeld een gebouw. Voor een dergelijke bescherming in de vorm van een soort lijkenhuis zijn echter geen aanwijzingen in het archeologisch onderzoek gevonden. Dit zouden bijvoorbeeld een aantal paalkuilen kunnen zijn geweest in een vorm die afwijkt van de gebruikelijke huisvorm in oostelijk West-Friesland. Deze optie is daarom niet de meest voor de hand liggende.

De ontvlezing zou daarnaast ook kunnen hebben plaatsgevonden door het lijk op een grotere hoogte te leggen, bijvoorbeeld op een verhoogd rek of in een boom. Hoewel hier ook geen concrete aanwijzingen voor zijn, is van ontvlezing in een boom sowieso niets meer in het archeologisch onderzoek terug te vinden en kunnen eventuele sporen van een rek moeilijk geïnterpreteerd worden. Wel laat ontvlezing op een verhoging de mogelijkheid open dat aas etende vogels zoals aasgieren met de lijken aan de haal zijn

gegaan. Sporen van aasgieren zouden ook op de botresten te zien moeten kunnen zijn. Dat betreft zowel sporen die voor het blote oog zichtbaar zijn als sporen waar een vergrootglas voor nodig is, zoals uit een onderzoek van Domínguez-Rodrigo en Domínguez-Solera blijkt (Domínguez-Solera en Domínguez-Rodrigo 2011, 391). In de studie van Aal over de botresten in de opgravingen van Andijk was uitgebreid onderzoek gedaan naar sporen op botten met onder andere een vergrootglas (Aal 2015, 113). De sporen uit het onderzoek Domínguez-Rodrigo en Domínguez-Solera naar de aasgieren waren echter direct waargenomen nadat de vogels zich te goed hadden gedaan aan het karkas. Deze sporen zouden na loop van tijd mogelijk minder goed zichtbaar kunnen zijn geweest en misschien niet meer te onderscheiden van simpele verweringsporen. Het is dus in principe mogelijk dat aasgiersporen gemist zijn bij het onderzoek van Aal. Tevens kan het zijn geweest dat er sprake was van een andere kleinere vogelsoort die zich te goed heeft gedaan aan de lijken. Deze zou dan misschien kleinere en minder duidelijke sporen kunnen hebben achtergelaten.

Ten slotte is er nog een mogelijkheid dat het lichaam kan zijn begraven om (een aantal jaren) later weer in ontvleesde staat te worden opgegraven. Er zijn kuilen gevonden die qua grootte een menselijk lichaam zouden kunnen herbergen, maar deze zijn geïnterpreteerd als kuilen die een rol bij de wateropslag hebben gespeeld (Roessingh 2018, 53). Dit hoeft echter niet te betekenen dat een aantal van deze kuilen niet kan hebben gediend als tijdelijke ontvlezingssporen. Sporen van menselijke skeletten zijn wel in kuilen aangetroffen, maar dit betreft dan alleen schedelresten en lange botten, aansluitend bij het fenomeen in de rest van de nederzettingssporen. Als deze kuilen een compleet skelet herbergden, zou men naast deze schedelresten en lange botten juist ook enkele andere skeletonderdelen verwachten. Directe aanwijzingen in de vorm van zulke skeletonderdelen zijn er tot nu toe nog niet gevonden.

Ontvlezing op een verhoging of op het loopoppervlak lijken, deze opties overwegende, dus de meest waarschijnlijke te zijn geweest, hoewel hier ook veel mitsen en maren aan zitten. Van deze opties zou specifiek de ontvlezing in een boom misschien wel het meest waarschijnlijk zijn. Men hoeft hier namelijk geen archeologische grondsporen van te hebben teruggevonden, roofdieren kunnen hier minder goed bij, de bewoners hoeven niet in de lijkengruft te zitten en het lijk ligt enigszins verborgen voor aasvogels.

Depositie:

Na de ontvlezing moeten de lange botten en schedels apart genomen zijn en op primaire of secundaire wijze in vooral greppels zijn gedeponed. Voor directe deposities in de greppels, huisgreppels, kuilen, etc. kan worden gedacht aan de symboliek van liminale

plekken (Brück 2019, 52, 66-67). Maar het is verder onduidelijk op welke wijze de botresten hier zijn gedeponerd. Vragen over deze kwestie zijn namelijk niet opgenomen in de archeologische onderzoeken. De botresten lijken op twee verschillende manieren te zijn gedeponerd. Men kan een bepaald patroon hebben aangehouden of de botresten op meer willekeurige wijze in de greppels hebben gedeponerd.

Als de niet-grafcontexten waar de botresten zijn aangetroffen secundaire contexten zijn geweest, zouden de botten bijvoorbeeld eerst in de huizen van de gemeenschap kunnen hebben gelegen of de inwoners zouden de botresten eerder bij zich kunnen hebben gedragen. Dit hoefde in die tijd helemaal nog niet problematisch te zijn geweest. De overblijfselen van de doden stonden namelijk nog niet voor gevaarlijk zoals nu, maar konden zelfs symbool hebben gestaan voor regeneratie, leven, licht en wedergeboorte (Brück 2019, 66).

Een andere optie voor de vondstlocaties als secundaire contexten zou kunnen zijn dat de botresten op de akkers waren gedeponerd en later doormiddel van ploegen (zowel oudtijds als in later periodes) en natuurlijke processen in de greppels terecht zijn gekomen. In hoedanige vorm de botten dan in de primaire context hebben gelegen is daarbij natuurlijk geheel open voor speculatie. Net als bij de greppels kan dit in een bepaald patroon zijn gebeurd of juist op willekeurige wijze.

De overige skeletonderdelen:

Een volgende kwestie wat betreft de lijkbehandeling is de bestemming van de overige (niet-lange botten en schedel) skeletresten. Er is geen enkele aanwijzing met betrekking tot het ontdoen van de andere skeletonderdelen; ze zijn nog nooit ergens apart teruggevonden in oostelijk West-Friesland. Er zijn wel een aantal manieren te bedenken waarop men deze resten heeft verwerkt. Zo kan het zijn dat ze ergens terecht zijn gekomen waar nog geen archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden. Dit zou bijvoorbeeld kunnen worden verklaard door een depositie die vooral buiten de nederzettingen en greppelsystemen zou hebben plaatsgevonden. Daarbij valt te denken aan bijvoorbeeld voormalige depressies in het landschap of in (andere) natte contexten.

Een andere optie is dat ze op een bepaalde manier zijn vergaan en daarom niet meer zijn terug te vinden tijdens archeologisch onderzoek. Ze kunnen daarbij bijvoorbeeld zijn vermalen (in verbrande of onverbrande staat) en zijn uitgestrooid over het akkerland met als resultaat dat er geen archeologisch bewijs meer voor is te vinden. Het kan tevens zo zijn geweest dat deze overige skeletresten op plekken zijn gedeponerd die geen goede preservatieomstandigheden hebben. Hoe dan ook is van deze resten tot nog toe geen

enkel spoor gevonden en kunnen we alleen met enige zekerheid zeggen dat zij op een andere manier zijn behandeld dan de schedels en lange botten.

Conclusie:

Eerder werd al vastgesteld dat het erop lijkt dat de lange botten en schedels, die zijn gevonden in de nederzettingscontexten, in ieder geval op intentionele wijze zijn gescheiden van de rest van het skelet. Dat er ook sprake is geweest van een dodenritueel lijkt daarbij nu zeer waarschijnlijk geworden. In het proces van dit dodenritueel is het lijk waarschijnlijk eerst ontvleesd, bijvoorbeeld door het lijk op een verhoging zoals in een boom te leggen. Vervolgens zijn de lange botten en schedels van het lijk gescheiden en op aparte wijze primair of secundair in de greppels, huisgreppels, kuilen en andere (liminale) nederzettingscontexten gedeponerd, waarbij deze skeletelementen mogelijk voor regeneratie of levenskracht hebben gestaan. De rest van het skelet is op een of andere manier niet meer in de archeologische contexten terug te vinden. Zij moeten een behandeling hebben ondergaan waarbij ze niet langer bewaard zijn gebleven of zij moeten buiten de tot nu toe opgegraven locaties zijn gedeponerd.

Hoofdstuk 6: Discussie en conclusie

Dit hoofdstuk bestaat uit een discussie, waarin onder andere aanbevelingen worden gedaan voor vervolgonderzoek, en een conclusie, waarin een samenvatting wordt gegeven van de belangrijkste bevindingen. Aan de hand van de samenvatting wordt vervolgens een antwoord geformuleerd op de centrale onderzoeksvraag.

6.1: Aanbevelingen voor vervolgonderzoek:

Om een nog beter beeld te kunnen krijgen van de West-Friese dodenrituelen uit de Midden- en Late Bronstijd zijn er verschillende mogelijkheden voor verder onderzoek. Naar de afkomst van de doden in de grafheuvelgraven is nog niet veel onderzoek gedaan. Naar de afkomst van de individuen van wie botresten zijn aangetroffen in de nederzettingen is zelfs nog geen enkel onderzoek gedaan. Een (grootschalig) isotopenonderzoek op de al gevonden botresten zou mogelijke patronen kunnen blootleggen van de manieren waarop met buitenstaanders is omgegaan vergeleken met de manieren waarop mensen vanuit de eigen gemeenschap zijn behandeld.

Verder is het aan te bevelen om gelijksoortig onderzoek als het onderzoek van Aal naar de botresten uit Andijk (Aal 2015) ook voor andere grote nederzettingsofgravingen uit de 20^e eeuw te herhalen. Hierbij zouden dan de ontvlezingsmogelijkheden van de menselijke skeletresten uit nederzettingcontexten onder andere een focuspunt moeten zijn. Op die manier kan men hopelijk uitsluitsel geven over het ontvlezingsproces in West-Friesland. Tevens kunnen hierbij menselijke botresten uit nederzettingcontexten worden ontdekt die voorheen niet als zodanig zijn herkend of als dierlijk zijn aangemerkt.

Bij nieuw uit te voeren archeologische opgravingen is het de aanbeveling om de locatie van gevonden menselijke botresten in greppels zo goed mogelijk vast te leggen. Op deze manier kunnen verspreidingspatronen worden gemaakt. Om te bepalen hoe veelvuldig menselijke botresten werden gedeponeerd in greppels ten opzichte van andere nederzettingcontexten, is het aan te bevelen om (een enkele keer) van een greppel in de gehele lengte de vondsten in segmenten te verzamelen. Zo kan gelijktijdig worden onderzocht hoe vaak het deponeren van menselijk botmateriaal in de praktijk voorkwam. Ook kan hierbij worden onderzocht of dit fenomeen van menselijke botresten in nederzettingcontexten samen met de grafheuvelgraven en vlakgraven alle West-Friese Bronstijddoden kan verklaren of dat er tevens rekening gehouden moet worden met nog een vierde in het archeologisch onderzoek geheel onzichtbaar dodenritueel.

Daarnaast zou men bij het vinden van een onbekende structuur tijdens het opgraven in oostelijk West-Friesland zich steeds moeten afvragen of de structuur iets te maken kan hebben gehad met het West-Friese dodenritueel (bijvoorbeeld in het ontvleingsproces). Een dergelijke vraag zou dan ook moeten worden opgenomen in de onderzoeksvragen van nieuw uit te voeren nederzettingsofgravingen in het gebied.

Ook zouden de voormalige depressies in het landschap (waar bijvoorbeeld meren of moerassen zijn geweest) niet zonder meer moeten worden vrijgegeven. Inventariserend onderzoek in de vorm van proefsleuven zou kunnen testen of die locaties waardevol zijn voor het vinden van menselijk botmateriaal of andere materialen die kunnen zijn gedeponerd in dit soort liminale gebieden (Brück 2018, 54).

Ten slotte zou men er bij opgravingen in andere regio's met minder goede preservatieomstandigheden rekening mee moeten houden dat dodenrituelen, die het verspreiden van menselijke resten over de nederzettingcontexten tot resultaat hebben, ook daar zouden kunnen hebben plaatsgevonden. Men zou daarbij te allen tijde de botresten die in nederzettingcontexten zijn gevonden moeten determineren op soort en niet bij voorbaat afschrijven als zijnde van een dier.

6.2: De West-Friese dodenrituelen:

De West-Friese dodenrituelen kunnen ten minste in drie verschillende categorieën worden onderverdeeld: grafheuvels, vlakgraven en menselijke botresten in niet-grafcontexten. De dodenrituelen met betrekking tot grafheuvels lijken erg op die van de omliggende regio's binnen het huidige Nederland. De grafheuvelgraven zijn het meest in de Midden-Bronstijd B gedateerd maar kwamen ook voor in de Midden-Bronstijd A en de Late Bronstijd. De lijkbehandeling voor deze grafheuvelgraven kan worden onderverdeeld in drie verschillende manieren: gecremeerde resten in een kuil, gecremeerde resten (in anatomisch verband) gedeponerd in een tangentieel graf (brandskeletgraf) of een geïnhumeerd skelet. Hoewel het fenomeen van grafheuvels zelf niet uniek is, verschilde het dan weer wel met de rest van het huidige Nederland hoe vaak de verschillende lijkbehandelingen voorkwamen. De primaire graven in West-Friesland bestonden vooral uit brandskeletten en crematies, terwijl in secundaire graven bijna uitsluitend uit inhumaties bestonden. In de andere delen van Nederland lag deze verhouding dus anders. In het noordoosten kwamen meer primaire inhumatiegraven voor dan in oostelijk West-Friesland, terwijl in het zuiden juist meer secundaire crematiegraven voorkwamen. Opvallend is verder aan de grafheuvelgraven dat vooral vrouwelijke individuen zijn aangetroffen in de secundaire graven. Of dit ook voor de primaire graven gold is daarbij niet zeker omdat van de verbrande resten vaak niet het

geslacht is onderzocht. Ook kan niet worden gezegd of dit overeenkwam met de rest van het land omdat een determinatie van het geslacht daar niet goed mogelijk is.

De tweede categorie dodenrituelen, namelijk de vlakgraven, kwam een stuk minder veelvuldig voor dan de eerste. Wel is het bijzonder dat vijf van de vlakgraven uit oostelijk West-Friesland (in Westwoud) in de directe nabijheid van elkaar zijn gevonden en dat in één van deze vlakgraven één van de weinig voorkomende grafgiften is gevonden (Modderman 1964). Omdat maar relatief weinig vlakgraven zijn aangetroffen, konden echter geen significante patronen worden waargenomen voor deze categorie.

De derde categorie, de depositie van menselijke botresten in niet-grafcontexten, is voor ons wellicht het meest unieke en ongrijpbare dodenritueel. Bijzonder is dat dit waarschijnlijk juist (veruit) het meest voorkomende dodenritueel was. Deze categorie wordt gekenmerkt door het de grote overrepresentatie van schedelresten en lange botten. De overige kenmerken verschillen echter op een aantal punten. Daarom kan dit dodenritueel van de losse menselijke botresten in twee subcategorieën worden ingedeeld: schedelfragmenten en lange botten in nederzettingscontexten en schedelfragmenten en lange botten in de ringsloten. De schedelresten en lange botten in de nederzettingscontexten komt hierbij het meest voor van de twee. Uniek aan deze subcategorie is dat het vooral om mannelijke individuen gaat en dat zij vaak niet in de omgeving van grafcontexten voorkomen. De ringslotensubcategorie lijkt daarentegen een soort overgang te zijn tussen de grafheuvels en de menselijke botresten in nederzettingscontexten. Een groot verschil ten opzichte van de botresten in nederzettingscontexten is behalve de locatie ook de verdeling op basis van geslacht. Het lijkt bij de ringsloten namelijk wél een redelijk gelijke verdeling te zijn tussen de mannelijke en vrouwelijke individuen. Er zijn zelfs iets meer vrouwen dan mannen in de ringsloten aangetroffen.

Ondanks de verschillen moeten deze twee subcategorieën van schedelresten en lange botten in niet-grafcontexten toch een soortgelijk dodenritueel hebben gehad. Een ringsloot kan namelijk als liminale plek worden gezien op de grens tussen het eindige (het leven) en het oneindige (de dood) en de losse botten in nederzettingscontexten kwamen ook in grote meerderheid in de liminale delen (greppels, huisgreppels, etc.) voor, die dan ook als overgang tussen het eindige (nederzetting/huis) en oneindige (buitenwereld) konden worden gezien. Verder is te veronderstellen dat in ieder geval de schedelresten voor regeneratie en vruchtbaarheid symbool konden hebben gestaan en dat zij daarom over de (inwoners van) nederzettingen zijn verspreid.

Om van het lichaam van een dood individu tot deze situatie van schedelresten en lange botten in niet-grafcontexten te komen moet er een aantal stappen zijn gevolgd. De lijken van de overledenen zijn waarschijnlijk eerst ontvleesd, bijvoorbeeld door ze (hoog) in een boom te leggen zodat er weinig of geen roofdieren bij konden komen of door de roofdieren actief bij de lijken vandaan proberen te houden. Vervolgens zijn de lange botten en schedels van de skeletten geselecteerd en vervolgens op primaire of secundaire wijze in de nederzettingcontexten gedeponeerd. Of deze depositie in bepaalde patronen gebeurde of willekeurig was is met de huidige archeologische informatie echter niet te achterhalen. De overige skeletdelen (van de romp, handen en voeten) zijn voorlopig spoorloos en kunnen op plekken buiten de nederzettingsterreinen terecht zijn gekomen of zij kunnen op een manier zijn verwerkt waardoor ze in de loop van de tijd vergaan zijn.

Samenvatting:

Grafheuvels en vlakgraven zijn in West-Friesland al lange tijd een (goed) zichtbaar onderdeel van de dodenrituelen. Grafheuvelgraven en vlakgraven zijn ook tot op zekere hoogte te begrijpen vanuit een hedendaags perspectief. Immers laten velen in Westerse landen nu nog steeds hun doden begraven. Een derde element van de West-Friese dodenrituelen heeft echter nog geen passende verklaring gekregen in de loop van de jaren. Dit houdt namelijk het verspreiden van menselijke botresten door de nederzetting in. In deze scriptie wordt onderzocht hoe de dodenrituelen in oostelijk West-Friesland er gedurende de Midden- en Late Bronstijd uitzagen, waarbij de nadruk is komen te liggen op dit bijzondere derde element van de West-Friese dodenrituelen. Hiervoor is een database gemaakt met daarin alle tot nu toe gevonden menselijke skeletresten in West-Friese Bronstijdcontexten. Van deze mensenresten zijn een aantal aspecten genoteerd voor zover dit mogelijk was, zoals geslacht, leeftijd, datering, etc. Vervolgens is met behulp van deze aspecten gezocht naar significante patronen. Opmerkelijk is dat het verspreiden van losse menselijke botresten door de nederzetting vaker voor leek te komen dan het begraven in grafheuvels of vlakgraven. Deze losse resten bestonden nagenoeg alleen uit schedelresten en lange botten. Dit roept de vraag op of dit in West-Friesland niet ook tot een regulier dodenritueel zou moeten worden gerekend.

Summary:

Burial mounds and flat graves are the most visible aspects of burial rituals in Bronze Age West-Frisia. The burial rituals for the barrow graves and the few flat graves that are found in the region are furthermore to a certain extent understandable for the archaeologists. After all, many inhabitants of Western Countries also bury their dead. A third element of the West-Frisian death rituals however, includes the distribution of separate human bones through the settlement. In this thesis, research is done according to the question of how the death rituals in eastern West-Frisia looked like during the Middle and Late Bronze Age. Thereby the focus will lie on this third element of human bones in the settlement contexts. For the answering of this question, a database was made which contains all Bronze Age human remains of West-Frisia that are found so far. Of these human remains several aspects were added to the database, including sex, age, dating, etc. Then with the help of these aspects, significant patterns were looked after. Remarkable was that the majority of the human remains from this database seemed to come from the settlements more often than from the barrows and flat graves. These human bones from the settlements almost always consisted of only skull fragments or long bones. Considering this, one could ask oneself whether this should not also be considered a regular death ritual in West-Frisia.

Bibliografie:

Aal, J.H.J.M., 2015. *Between animals and bones. Reconstructing human behaviour by analysing taphonomic markers on osteological remains from Bronze Age settlement sites near Andijk, The Netherlands*. Leiden (Research Master scriptie Universiteit Leiden).

Aal, J.H.J.M., L. Kootker en K. Esser, 2019. De dierlijke resten uit de nederzettingen, in W. Roessingh en A.J. Tol (eds), *Archeologie langs de Westfrisiaweg. Opgravingen van vindplaatsen uit de late prehistorie, middeleeuwen en nieuwe tijd in het tracé van de Westfrisiaweg*. Leiden: Archol (Archol rapport 461; ADC rapport 5000), 543-594.

Arkema, M. en I. Vossen, 2013. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en opgraving Bedrijventerrein Zuid te Andijk. *Archeologische Rapporten Oranjewoud 62*. Ingenieursbureau Oranjewoud: Heerenveen.

Arnoldussen, S., 2008. *A living landscape: Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC)*. Leiden: Sidestone Press.

Aspöck, E., 2008. What actually is a 'deviant burial'? comparing German-language and Anglophone research on 'deviant burials', in E.M. Murphy (ed), *Deviant burial in the archaeological record*. Oxford: Oxbow Books, 17-34.

Aspöck, E., 2009. *The Relativity of Normality: An Archaeological and Anthropological Study of Deviant Burials and Different Treatment at Death*. Reading: dissertatie, University of Reading.

Bakker, J.A. 1974. *Prehistorische mensenresten uit West-Friesland, volgens de archeologische berichtgeving (een literatuuroverzicht vermenigvuldigd ten behoeve van direct belanghebbenden)*. Amsterdam: Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (Instituut voor prae- en Protohistorie publicatie 165).

Bakker, J.A. 1978. Hoogkarspel 1. *Archeologische kroniek van Noord-Holland over 1978*, 247-249.

Bakker, J.A. en R.W. Brand, 1966. Opgravingen te Hoogkarspel (III) Grafheuvels en een terp uit de Late Bronstijd ten Z. W. van het Medemblicker tolhuis (voorlopige mededeling). *West-Frieslands Oud & Nieuw* (33), 176-224.

Barrett, J. C., 1990. The Monumentality of Death: The Character of Early Bronze Age Mortuary Mounds in Southern Britain. *World Archaeology* (22/2), 179-189.

- Barrett, J. C., 1994. *Fragments from Antiquity: An Archaeology of Social Life in Britain, 2900–1200 BC*. Oxford: Blackwell.
- Besselen, E.A., S. Lange en J.P. Flamman, 2002. Een cultuurlandschap uit de Bronstijd. Inventariserend archeologisch veldonderzoek van het bedrijventerrein Zwaagdijk-Oost, gemeente Wervershoof. *AACpublicaties 6*. Amsterdams Archeologisch Centrum Universiteit van Amsterdam: Amsterdam.
- Bourgeois, Q.P.J. 2013. *Monuments on the horizon. The formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC*. Leiden: Sidestone Press.
- Bourgeois, Q.P.J. en D. Fontijn, 2015. The tempo of Bronze Age barrow use: modelling the ebb and flow in monumental funerary landscapes. *Radiocarbon 57* (1), 47-64.
- Bradley, R., 1993. *Altering the Earth: The Origins of Monuments in Britain and Continental Europe*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland Monograph Series (8).
- Bradley, R., 1998. *The Significance of Monuments: On the Shaping of Human Experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. London: Routledge.
- Bradley, R., 2002. *The Past in Prehistoric Societies*. London: Routledge.
- Brandt, R.W., 1980. De kolonisatie van West-Friesland in de Bronstijd. *Westerheem* (29), 137-151.
- Brück, J., 1995. A place for the dead: the role of human remains in Late Bronze Age Britain, *Proceedings of the Prehistoric Society* 61, 245-77.
- Brück, J., 2019. *Personifying Prehistory. Relational ontologies in Bronze Age Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press.
- Bubandt, N., 1998. The odor of things: Smell and cultural elaboration of disgust in Eastern Indonesia, *Ethnos* 63 (1), 48-80.
- Butler, J.J., 1964. The bronze rapier from Zwaagdijk, gemeente Wervershoof, prov. North Holland. *Berichten van de rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek* 14, 37-43.
- Buurman, J., 1989. *Economy and environment in bronze age West-Friesland, Noord-Holland (from wetland to wetland)*, Amersfoort: Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek.

- Chapman, J., 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South-Eastern Europe*. London: Routledge.
- Chapman, R., 2013. Death, burial, and social representation, in L.N. Stutz en S. Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, 47-57.
- Chapman, J. en B. Gaydarska, 2007. *Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context*. Oxford: Oxbow.
- Childe, V. G., 1956. *Piecing Together the Past*. London: Routledge & Paul.
- Cleary, K., 2018. Broken bones and broken stones: exploring fragmentation in Middle and Late Bronze Age settlement contexts in Ireland, *European Journal of Archaeology* 21 (3), 336-360.
- Daniell, C., 1997. *Death and Burial in Medieval England: 1066-1550*. London: Routledge.
- Domínguez-Solera, S. en M. Domínguez-Rodrigo, 2011. A taphonomic study of a carcass consumed by griffon vultures (*Gyps fulvus*) and its relevance for the interpretation of bone surface modifications, *Archaeological Anthropological Science* 3 (4), 385-392.
- Edmonds, M., 1993. Interpreting Causewayed Enclosure in the Past and Present. In: C. Tilley (ed) *Interpretive Archaeology*. London: Berg, 99-142.
- Ekengren, F., 2013. Contextualizing grave goods, in L.N. Stutz en S. Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, 174-193.
- Erikson, T., 2005. Human bones in the Bronze Age of Uppland, in T. Artelius en F. Svanberg (eds), *Dealing with the dead. Archaeological perspectives on Prehistoric Scandinavian burial ritual*. Danagårds Grafiska AB: Ödeshög.
- Fokkens, H., 1997. The genesis of urnfields: economic crisis or ideological change? *Antiquity* (71), 360-373.
- Fokkens, H., 2005. Laat-neolithicum, vroege en midden-bronstijd: inleiding, in L.P. Louwe Kooijmans, H. Fokkens, A.L. van Gijn en P.W. van den Broeke (eds), *De Prehistorie van Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 407-428.

Fokkens, H., B. Veselka, Q. Bourgeois, I. Olalde en D. Reich, 2017. Excavations of Late Neolithic arable burial mounds and a number of well-preserved skeletons at Oostwoud-Tuithoorn: a re-analysis of old data, *Analecta Praehistorica Leidensia* 47, 95-150.

Frazer, J. G., 1886. On Certain Burial Customs as Illustrative of the Primitive Theory of the Soul. *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* (15), 63–104.

Van Geel, B., 2010. De klimaatcrisis van 850 v.Chr. *West-Frieslands Oud & Nieuw* (77), 88-101.

Van Gennep, A., 1960 [1909]. *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press [*Les rites de passage*. Parijs: Nourry].

Gerritsen, S., 2018. Drie millenia wonen onder het winkelhart. Archeologisch onderzoek naar bewoningssporen uit de bronstijd, Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd langs de Schaperstraat en op de percelen Zesstedenweg 10-12 en 13 in Grootebroek, gemeente Stede Broec. *West-Friese Archeologische Rapporten 124*. Archeologie West-Friesland, Hoorn.

Van Giffen, A.E., 1944. Grafheuvels te Zwaagdijk, gem. Wervershoof, N.-H. *West-Frieslands Oud & Nieuw* (17), 121-221.

Giles, M., 2009. Iron age bog bodies of north-western Europe. Representing the dead. *Archaeological Dialogues* (16), 75-101.

Hansen, S., 2005. “Überausstattungen” in Gräbern und Horten der Frühbronzezeit’, in J. Müller (ed.), *Vom Endneolithikum zur Frühbronzezeit: Muster sozialen Wandels?* Bonn: Dr Rudolf Habelt GmbH, 151–73.

Harding, A.F., 2000. *European societies in the bronze Age*. Cambridge University Press: Cambridge.

Hatt, D. G., 1992. Symbolic Landscape of the Berber Cemetery. *Culture* (12/2), 29-38.

Häusler, A., 1994. ‘Grab- und Bestattungssitten des Neolithikums und der frühen Bronzezeit in Mitteleuropa’, *Zeitschrift für Archäologie*, (28/1), 23-61.

Haycock, D. B., 2002. *William Stukeley: Science, Religion and Archaeology in Eighteenth-Century England*. Woodbridge: Boydell.

Van Heeringen, R.M., F. van Kregten en I.M. Roorda, 2004. Over de instandhouding van het archeologisch monument ‘Polder Het Grootslag’, gemeente Stede Broec. Het effect van wettelijke bescherming op de kwaliteit van het bodemarchief. *Rapportage*

- Archeologische Monumentenzorg 114*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- Van der Heiden, M. en H. Feiken (ed), 2018. Een grafheuvellandschap nader bekeken. Geofysisch en validerend boor- en proefputtenonderzoek van het rijksmonument Wervershoof-Eendenkooi (gemeente Medemblik). *Rapportage Archeologische Monumentenzorg 252*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
- Holst, M.K., 2013. Burials, in H. Fokkens en A. Harding (eds), *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford: Oxford University Press, 102-120.
- Holst, M. K., Breuning-Madsen, H. en M. Rasmussen, 2001. ‘The south Scandinavian barrows with well-preserved oak-log coffins’, *Antiquity* (75/287), 126–36.
- Holst, M. K., Rasmussen, M., en H. Breuning-Madsen, 2004. ‘Skelhøj. Et bygningsværk fra den ældre bronzesalder’, *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 11–25.
- Hope, V. M., 2007. *Death in Ancient Rome: A Sourcebook*. London: Routledge.
- Huntingford, G. W. B., 1953. *The Nandi of Kenya: Tribal Control in a Pastoral Society*. London: Routledge.
- IJzereef, G.F., 1981. *Bronze Age animal bones from Bovenkarspel. The excavation at Het Valkje* (PhD thesis, Universiteit van Amsterdam) (Nederlandse Oudheden 10), Amersfoort.
- IJzereef, G.F. en J.F. van Regteren Altena, 1991. Nederzettingen uit de midden- en late Bronstijd bij Andijk en Bovenkarspel. *NAR* (13), 61-82.
- Ioannidou, E., 2003. Taphonomy of animal bones: species, sex, age and breed variability of sheep, cattle and pig bone density, *Journal of Archaeological Science* (30), 355-365.
- Jacobi, K. P., 2003. The Malevolent ‘Undead’: Cross-Cultural Perspectives. In: C. D. Bryant (ed), *Handbook of Death and Dying Vol. 1: The Presence of Death*. Thousand Oaks: Sage Publications, 96-109.
- Jammo, S., 2014. *A study of skull symbolism in Near Eastern Neolithic societies*. Tsukuba (Master scriptie University of Tsukuba).
- Johansen, K. L., Laursen, S. T., en M.K. Holst, 2004. ‘Spatial patterns of social organization in the Early Bronze Age of south Scandinavia’, *Journal of Anthropological Archaeology*, (23/1), 33–55.

- Knippenberg, S., 2019. Overige deposities, in W. Roessingh en A.J. Tol (eds), *Archeologie langs de Westfrisiaweg. Opgravingen van vindplaatsen uit de late prehistorie, middeleeuwen en nieuwe tijd in het tracé van de Westfrisiaweg*. Leiden: Archol (Archol rapport 461; ADC rapport 5000), 751-755.
- Van Kooten, M.Y., 2016. On coastal burials and where to find them, in A. Müller en R. Jansen (eds), *Metaaltijden 3. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden: Sidestone press, 129-140.
- Kootker, L. M., 2019. *Isotopenonderzoek naar de herkomst van Julia, een meisje uit Bronstijd Bovenkarspel, project Het Valkje*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Kus, S., 2013. Death and the cultural entanglements of the experienced, the learned, the expressed, the contested, and the imagined, in L.N. Stutz en S. Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, 58-75.
- Van der Linde, C.M. en T. Hamburg, 2014. Bronstijdbewoning in Gommerwijk West-West. Archeologisch onderzoek in Enkhuisen-Haling 13. *Archol Rapport 227*. Archol: Leiden.
- Lohof, E., 1994. Tradition and change. Burial practices in the Late Neolithic and Bronze Age in the north-eastern Netherlands. *Archaeological Dialogues* 1 (2), 98-132.
- Lohof, E. en E. Drenth, 2013.
- Lohof, E. en E. Drenth, 2016. Reflections on Early and Middle Bronze Age dynamics in burial ritual and house building in the Netherlands, in A. Müller en R. Jansen (eds), *Metaaltijden 3. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*. Leiden: Sidestone press, 65-80.
- Lull, V., 2000. 'Argaric society: death at home', *Antiquity*, 74 (285), 581-590.
- Marean, C.W. en L.M. Spencer, 1991. Impact of carnivore ravaging on zooarchaeological measures of element abundance, *American Antiquity* 56 (4), 645-658.
- Van Mensch, P.J.A. en G.F. IJzereef, 1975. Animal remains from a Bronze Age settlement near Andijk, province of North Holland, *berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 25, 55-68.
- Middleton, J., 1960. *Lugbara Religion: Ritual and Authority among an East African People*. London: Oxford University Press for the International African Institute.

- Modderman, P. J. R., 1964. Middle Bronze Age graves and settlement traces at Zwaagdijk, gemeente Wervershoof, prov. North Holland, *Berichten van de rijksdienst voor oudheidkundig bodemonderzoek* (14), 27-36.
- Modderman, P.J.R., 1974. Een drieperiodenheuvel uit de midden Bronstijd op het Bullenland te Hoogkarspel. *West-Frieslands Oud & Nieuw* (41), 251-259.
- Morris, I., 1987. *Burial and ancient society: the rise of the Greek city state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murphy, E. en M. le Roy 2017. Introduction: archaeological children, death and burial, in E. Murphy en M. Le Roy (eds), *Children, death and burial*. Oxford: Oxbow Books, 1-18.
- Oestigaard, T. en J. Goldhahn, 2006. 'From the dead to the living: death as transactions and re-negotiations', *Norwegian Archaeological Review*, (39/1), 27-48.
- Parker Pearson, M., 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. Phoenix Mill: Sutton Publishing.
- Parkin, R., 1996. *The Dark Side of Humanity: The Work of Robert Hertz and its Legacy*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Parry, J., 1982. Sacrificial Death and the Necrophagous Ascetic. In: M. Bloch en J. Parry (eds), *Death and the Regeneration of Life*. Cambridge: Cambridge University Press, 74-110.
- <https://www.pdok.nl/downloads/-/article/bestuurlijke-grenzen>, bekeken op 10-06-2020.
- Pilloud, M.A, S.D. Haddow, C.J. Knüsel en C.S. Larsen, 2016. A bioarchaeological and forensic re-assessment of vulture defleshing and mortuary practices at Neolithic Catalhöyük, *Journal of Archaeological Science: Reports* 10, 735-743.
- Pluciennik, M., 2005. *Social Evolution*. London: Duckworth.
- Pollard, T., 1999. The Drowned and the Saved: Archaeological Perspectives on the Sea as Grave. In: J. Downes en T. Pollard (eds) *The Loved Body's Corruption: Archaeological Contributions to the Study of Human Mortality*. Glasgow: Cruithne Press, 30-51.
- Rakita, G. en J. Buikstra, 2005. Introduction, in G. Rakita, J. Buikstra, L. Beck, en S. Williams (eds), *Interacting with the Dead: Perspectives on Mortuary Archaeology for the New Millennium*. Gainesville: University of Florida Press, 1-14.

- Renfrew, C., 1976. Megaliths, Territories and Populations. In: S. J. De Laet (ed) *Acculturation and Continuity in Atlantic Europe*. Brugge: De Tempel, 198-220.
- De Reu, J., 2012. *Land of the dead. A comprehensive study of the Bronze Age burial landscape in north-western Belgium*. Gent: Universiteit Gent.
- Roessingh, W., 2018. *Dynamiek in beeld. Onderzoek van Westfriese nederzettingen uit de Bronstijd*. Leiden: Sidestone Press.
- Roessingh, W. en E. Lohof, 2011. Bronstijdboeren op de kwelders. Archeologisch onderzoek in Enkhuizen-Kadijken. *ADC Monografie 11*. ADC ArcheoProjecten, Amersfoort.
- Roessingh, W. en A.J. Tol, 2019. Archeologie langs de Westfriisiaweg. Opgravingen van vindplaatsen uit de late prehistorie, middeleeuwen en nieuwe tijd in het tracé van de Westfriisiaweg. *ADC Rapport 5000/Archol Rapport 461*. Archol: Leiden.
- Roessingh, W. en F.J. Vermue, 2011. Enkhuizen-Kadijken, aanvullend onderzoek langs de westzijde van Kadijken-5B. *ADC Rapport 2962*. ADC ArcheoProjecten, Amersfoort.
- Runia, L.T., 1987. *The chemical Analysis of Prehistoric bones. A paleodietary and ecoarcheological study of Bronze Age West-Friesland*. British Archaeological Reports: Oxford (British Archaeological Reports International Series 363).
- Scopacasa, R., 2010. Beyond the warlike Samnites: rethinking grave goods, gender relations and social practice in ancient Samnium (Italy), in A. Moore, G. Taylor, E. Girdwood and L. Shipley (eds), *Proceedings of the nineteenth annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Michigan and Southampton 2009*. Oxford: Oxbow books, 120-131.
- Schurmans, M. (ed), 2010. Een nederzetting uit de Midden en Late Bronstijd te Medemblik-Schepenwijk II, gemeente Medemblik. *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 40*. Archeologisch Centrum Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Serpell, J.A., 2014. Domestication and history of the cat, in D.C. Turner en P. Bateson (eds), *The domestic cat. The biology of its behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 83-100.
- Shipley, L., 2015. Leaping to conclusions: archaeology, gender and digital news media. *Antiquity* 89 (344), 472-477.

- Simmel, G., 2012. The bridge and the door, in C. Briganti en K. Mezei (eds), the domestic space reader. University of Toronto Press: Toronto, 249-251.
- Ter Steege, B.C., 2018. Een archeologisch opgraving van een bronstijdnederzetting aan Rode Paard 1-3 in Enkhuizen. *West-Friese Archeologische Rapporten 122*. Archeologie West-Friesland, Hoorn.
- Steffens, B.J.W., 2013. *Herdacht tussen zavel en zoden. Een studie naar de dynamiek van de Westfriese grafheuvellandschappen gedurende de Bronstijd*. Deventer (Bachelorscriptie Saxion Hogeschool Deventer).
- Stout, A., 2013. Cultural history, race, and peoples, in L.N. Stutz en S. Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, 17-26.
- Stukeley, W., 1740. *Stonehenge, A Temple Restor'd to the British Druids*. London: Geprint voor W. Innys en R. Manby.
- Straus, A. S., 1978. The Meaning of Death in Northern Cheyenne Culture. *Plains Anthropologist* (23/79), 1-6.
- Sutherland, A., J. Myburgh, M. Steyn, P.J. Becker, 2013. The effect of body size on the rate of decomposition in a temperate region of South Africa, *Forensic Science International* 231, 257-262.
- Sørensen, M. S., 1997. 'Reading dress: the construction of social categories and identities in Bronze Age Europe', *Journal of European Archaeology*, (5/1), 93-114.
- Sørensen, M.L.S. en K.C. Rebay, 2007. Changing social practices of death in later European prehistory. *Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* (19), 1-5.
- Tarlow, S., 1999. *Bereavement and Commemoration: An Archaeology of Mortality*. Oxford: Blackwell.
- Therkorn, L., 1980. Hoogkarspel (West-Friesland), Archeologisch Nieuws in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond (79), 42-43.
- Theunissen, L., 2009. *Midden-Bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur'*. Leiden: Sidestone Press.
- Tsaliki, A., 2008. Unusual burials and necrophobia: an insight into the burial archeology of fear, in E.M. Murphy (ed), *Deviant burial in the archaeological record*. Oxford: Oxbow Books, 1-16.

- Tsu, T. Y., 2000. Toothless Ancestors, Felicitous Descendants: The Rite of Secondary Burial in South Taiwan. *Asian Folklore Studies* (59/1), 1-22.
- Treherne, P., 1995. 'The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze Age Europe', *Journal of European Archaeology*, (3/1), 105-45.
- Turner, V., 1967. *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca: Cornell University Press.
- Tylor, E. B., 2010 [1871]. *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom, volume 2*. New York: Cambridge University Press.
- De Vries-Metz, W.H., 1982. Andijk, *Archeologische Kroniek van Noord-Holland over 1982*, 201-202.
- Walton Rogers, P., 2007. *Cloth and Clothing in Early Anglo-Saxon England*. London: Council for British Archaeology (Council for British Archaeology Research Report 145).
- Watson, R. S., 1988. Graves and Politics in Southeastern China. In: J. L. Watson en E. S. Rawski, *Death Ritual in Imperial and Modern China*. Berkeley: University of California Press: 203-227.
- Weiss-Krejci, E., 2011. The Formation of Mortuary Deposits: Implications for Understanding Mortuary Behavior of Past Populations. In: S. C. Agarwal and B. Glenncross (eds), *Social Bioarchaeology*. Chichester: Wiley-Blackwell, 68-106.
- Weiss-Krejci, E., 2013. The unburied dead, in L.N. Stutz en S. Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, 281-301.
- Wright, J., 2013. Land ownership and landscape belief, in L.N. Stutz en S. Tarlow (eds), *The Oxford Handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press, 405-419.
- Zandboer, S., 2019. Houterpolder-West: landschap, sporen en structuren, in W. Roessingh en A.J. Tol (eds), *Archeologie langs de Westfrisiaweg. Opgravingen van vindplaatsen uit de late prehistorie, middeleeuwen en nieuwe tijd in het tracé van de Westfrisiaweg*. Leiden: Archol (Archol rapport 461; ADC rapport 5000), 261-312.

Figuren:

Figuur 1: Oostelijk West-Friesland (het gearceerde gebied).	6
Figuur 2: Het crematiegraf van Hvidegård met inhumatie-kenmerken (Brøndsted 1938-1948, 107 naar Herbst 1848 in Sørensen en Rebay 2007, 3).	13
Figuur 3: Gevonden menselijke resten per contextgroep.	19
Figuur 4: Aantal gevonden menselijke resten in grafheuvelcontext verdeeld in verschillende begraafwijzen.	20
Figuur 5: Percentage individuen onder grafheuvelds per begraafwijze.	20
Figuur 6: Graven met verschillende begraafwijzen per periode. Als een periodedatering meerdere periodes besloeg, is ervoor gekozen beide periodes een halve waarde te geven. Als er een eenduidige periodedatering was kreeg deze wel een waarde van één.	22
Figuur 7: De verschillende skeletonderdelen uit de ringsloten.	25
Figuur 8: Skeletonderdelen in de verschillende niet-grafcontexten.	29
Figuur 9: Percentages van verschillende skeletonderdelen in niet-grafcontexten.	30
Figuur 10: Percentage van de verschillende losse skeletonderdelen in alle niet-graf contexten.	31
Figuur 11: Geslacht per contextgroep.	32
Figuur 12: Percentage geslacht per contextgroep.	32
Figuur 13: Geslacht in verschillende contexten.	33
Figuur 14: Percentage geslacht in verschillende contexten.	33
Figuur 15: Bepaalde leeftijden van de verschillende gevonden individuen/skeletresten.	34
Figuur 16: Bepaalde leeftijden per contextgroep.	35

Figuur 17: Twee tekeningen van het bronzen rapier uit een vlakgraf (nr. 129) bij Zwaagdijk (Butler 1964, 38).

43

Tabellen:

Tabel 1: Het aandeel crematie- en inhumatiegraven uit grafheuvels in verschillende gebieden gedurende de (Midden-)Bronstijd. Graven uit oostelijk West-Friesland kunnen uit de Late Bronstijd dateren en graven uit Zuid-Nederland en oostelijk Vlaanderen en Noordoost-Nederland kunnen uit de Vroege Bronstijd dateren (Lohof en Drenth 2016, 72-74; Theunissen 2009, 79-80). De categorie crematiegraven betreft voor West-Friesland in dit geval ook de brandskeletgraven. De absolute aantallen staan tussen haakjes vermeld.

38

Afbeeldingen:

Afbeelding 1: Twee gouddraden afkomstig van het handvest van een zwaard, waarschijnlijk uit grafheuvel XIV te Zwaagdijk (Van Giffen 1944, 203).

23

Bijlage 1: De database van menselijke skeletresten

De database met alle menselijke skeletresten uit de Midden- en Late Bronstijd in oostelijk West-Friesland. Deze is gemaakt in MS Access en is een apart document.

Bijlage 2: Periodedateringen van grafheuvelgraven

Hieronder volgen de bekende periode dateringen van de grafheuvelgraven en waarop deze gebaseerd zijn. De nummers onder het kopje "id" van de tabel komen overeen met de nummers van de skeletten in de database:

id:	Periodedatering:	Gebaseerd op:	C-14 datering:	Literatuur:
45	Midden-Bronstijd	C-14 datering van het dijbeen van het skelet	1220-1000 v.Chr.	Roessingh en Lohof 2011, 219-221
78	Midden-Bronstijd	C-14 datering van houtskool onderuit het graf	1110-1030 v.Chr.	Bakker en Metz 1967, 225
9	B/Late Bronstijd	C-14 datering van skelet 82	1025+-55 v.Chr.	Modderman 1974, 258
81	Midden-Bronstijd	C-14 datering van het skelet	1025+-55 v.Chr.	Modderman 1974, 258
82	Midden-Bronstijd	C-14 datering van skelet 82	1025+-55 v.Chr.	Modderman 1974, 258
83	Midden-Bronstijd	C-14 dateringen van ogenschijnlijke grafstructuur	1260-1051 v.Chr.	Roessingh en Tol 2019, 306-311
98	Midden-Bronstijd	C-14 datering van skelet	1870-1620 v.Chr.	Van der Heiken en Feiken 2018, 142-144
11	Midden-Bronstijd	C-14 datering borstwervel	1209-1016 v.Chr.	Roessingh en Tol 2019, 197-213
3	B/Late Bronstijd	C-14 dateringen van onderliggende laag en graf 4, dat afgedekt is door deze laag	1410-1208 v.Chr. en 1258-1049 v.Chr.	Roessingh en Tol 2019, 197-213
11	Midden-Bronstijd	C-14 datering van hielbot	1412-1234 v.Chr.	Roessingh en Tol 2019, 197-213
5	Midden-Bronstijd	C-14 datering van schedelfragment	1258-1049 v.Chr.	Roessingh en Tol 2019, 197-213
11	B/Late Bronstijd			
6				